SRIMADBHAGAVADGITA

WITH THE COMMENTARIES

S'RĪMAT-S'ĀNKARABHĀṢYA WITH ĀNANDAGIRI; NĪLAKANṬHĪ;
BHĀṢYOTKARṢADĪPIKĀ OF DHANAPATI; S'RĪDHARĪ;
GĪTĀRTHASAÑGRAHA OF ABHINAVAGUPTĀCHĀRYA;
AND
GŪḌHARTHADĪPIKĀ OF MADHUSŪDANA
WITH GŪḌHĀRTHATATTVĀLOKA OF
S'RĪDHARMADATTAS'ARMĀ
(BACHCHĀS'ARMĀ).

EDITED BY

WĀSUDEV LAXMAṆ SHĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.

Second Edition.

PUBLISHED
BY
PANDURANG JĀWAJĪ,
PROPRIETOR OF THE "NIRṆAYA-SĀGAR" PRESS,
BOMBAY.

1936.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :-Pandurang Jawaji, } Nirnaya Sagar Press,
Printer :-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

ॐ

गीतामृतदुहे श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीमच्छाङ्करभाष्येण—आनन्दगिरिकृतव्याख्यायुजा संवलिता

तथा

ीलकण्ठी—भाष्योत्कर्षदीपिका—श्रीधरीयसुबोधिनी—अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या—

श्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिकृतगूढार्थदीपिकाख्यव्याख्यासहिता

तद्व्याख्यानेन

श्रीधर्मदत्तशर्म(प्रसिद्धबच्चाशर्म)विरचित-

गूढार्थतत्त्वालोकेन युता च ।

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजन्मना वासुदेवशर्मणा

परिष्कृता संस्कृ[illegible] च ।

(द्वितीयावृत्तिः)

मुम्बापुर्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैर्निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिभिः स्वीयेऽङ्कनालये

संमुद्य प्रकाशिता ।

शाकः १८५८ सन् १९३६.

प्रस्तावना ।

विदितमेवैतदस्ति विदुषां यत्किल संतापमयसंसारजीर्णकान्तारनिरन्तरभ्रमणश्रमजुषो जीवजातस्य स्वप्रकाशपरमानन्दचिद्धामनिर्विरामविश्राममनिदानमुपनिषदर्णवोन्मथनसमुद्भृतात्मतत्त्वामृतकलशमखिलार्तिहारिणा करुणागृहीतमानवतनुना हरिणा गीताशास्त्रं समुपदिष्टमासीत् । तदालोच्यातिगूढार्थमखिलजगतां शङ्करेण भगवता शङ्करेण स्वयमनुकम्पासंपादितनृतनुना व्याख्यातमभूत् । तच्च भाष्याभिधानं व्याख्यानमतिमञ्जुलपदतदर्थसंनिवेशमतिस्फुटव्याख्येयार्थप्रतिपत्तिसुधियामर्थावबोधप्रत्यूहक्लिष्टत्वतमोव्यूहव्युदसने चन्द्रायमाणमप्यल्पमतीनामयथार्थतत्त्वावगतिकादम्बिनीतिरस्कृतं नातिव्यराजतेत्यानन्दगिरिणात्मतत्त्वाकलनसमुद्भूतामितानन्दगिरिणा कुमतिप्रभञ्जने प्रभञ्जनमिव व्यरच्यत व्याख्यानमतिशोभनम् । यद्यप्यासीन्मुद्रितमेतद्व्याख्योपेतं तद्भाष्यं तथाप्यशुद्धतया समलादर्श इव विमलार्थप्रकाशाय नालमिति भूयसायासेन संशोध्य तदिह संनिवेशितम् यदवलोकनेन निष्कलङ्कशशाङ्कमण्डलवीक्षणेनेव विस्मयतरलीकृतचेतसो भविष्यन्ति सचेतसः । नीलकण्ठेन प्रज्ञातुलितनीलकण्ठेन विरचिता संक्षिप्तसारार्थप्रकाशनैककुशला मधुरिमविजितशारदेन्दुपूर्णकला व्याख्यापीह संनिवेशिता । यदवलोकनेन चकोरीयिष्यन्ति विद्वज्जनाः । मधुसूदनेन प्रज्ञाप्रकर्षजितमधुसूदनेन लोकप्रसिद्धसरस्वतीपुंमूर्तिभावेन विहिता वेदान्तरहस्यप्रकाशने योगतत्त्वप्रदर्शने च लोकप्रथितज्योतिर्द्वयीं तिरस्कुर्वती स्वमहिमाभिभाविताखिलव्याख्या गूढार्थदीपिकासमाख्यावती व्याख्या । यद्यपि प्रागप्यासीन्मुद्रिता तथाप्यनतिशुद्धतया निगूढस्वार्थत्वेन च व्याख्यासापेक्षतया च न भवति विदुषां तोषायेति तां संशोध्यातिप्रयत्नादितरमतनिराकरणदृढीकृतवेदान्तमततत्त्वप्रकाशने प्रद्योतमानां शारदनिशीथिनीदयितप्रभामिव सर्वतन्त्रापरतन्त्रेण मिथिलामण्डलमण्डनेन विद्वद्वरश्री**धर्मदत्तशर्मणा (लोकप्रसिद्धबच्चाशर्मणा)** मैथिलेन प्रियशिष्यवैदुष्यसंकुलीकृतविद्वत्समाजसुरेश्वरानन्दयतिप्रेरणया विरचितामन्वर्थ**तत्त्वालोकसंज्ञाशालिनीं** व्याख्यां संपाद्य तदुपेता सापीह संनिवेशिता । यदालोचनेन सटीकगीतागूढार्थदीपिकाकलनौत्सुक्यं चातकस्येव पयोदवीक्षणेनौत्कण्ठ्यं विपश्चित्सार्थस्योपशमिष्यति । विशुद्धप्रज्ञेन विदुषा धनपतिना रचिताऽनघे निराकृतदुर्वादिवचनौघेऽपि शाङ्करभाष्ये विहिताक्षेपाणामासुरप्रज्ञाजुषां विदुषां परिभवने भाष्योत्कर्षप्रकाशनेन तमसामभिभवने प्रभेव भास्करी विद्योतमाना भाष्योत्कर्षदीपिकापीह संनिवेशिता । या राकेव संनिहिता चेतस्युदयगिरिशिखर इव भाष्योत्कर्षममृतधामानमुद्गमयिष्यति धीमताम् । परमकारुणिकेन श्रीधरस्वामिना विहितातिसरलविमला सुबोधिन्याख्या चाल्पप्रज्ञानां विज्ञाना च गीतारहस्यप्रकाशिका व्याख्यापीह निहिता । महामाहेश्वरश्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्येण श्रीमद्भगवच्छङ्करपूज्यपादप्रतिस्पर्धिना विरचिता भगवद्गीतार्थसंग्रहाख्यातिप्राचीना विरलप्रचारा संक्षिप्तार्थाभिधायिन्यपि स्फुटमुद्भासयन्ती गीतायथार्थतत्त्वमतिसूक्ष्ममतीनां विदुषामतिशयितादरभूरिह विनिवेशिता । याचालोचिता चिरन्तनविद्वज्जनप्रज्ञाप्रकर्षविज्ञानमुद्भावयिष्यति विपश्चितां चेतसीत्युक्ताभिरष्टाभिष्टीकाभिः सिद्धिभिरिव तनूभिर्वा समुपेतं सम्यग्विभाव्यमानं भवमिव भवोन्मूलनक्षमं विभावयिष्यन्ति पुस्तकमिदं सुधिय इत्यसौ महर्घोऽपि पुस्तकचिन्तामणिः पुरस्समुपस्थापितो युष्माकम् । तदविलम्बेनामुं विधाय स्वीयं सफलयन्तु परिश्रममस्माकं सुमतय इत्यभ्यर्थयते

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः काण्डत्रयाध्यायविषयाः ।

सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्याय्या गीता काण्डत्रयात्मिका ॥

१ कर्मकाण्डम्—तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्मतत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥

१ अर्जुनविषादयोगः । स ९५ च जगदुद्दिधीर्षोर्भगवतो गीताशास्त्रावतारहेतुः ।
२ सांख्ययोगः । अत्र ज्ञानं तत्साधनं कर्म तत्फलं सत्त्वशुद्धिस्तत्फलं ज्ञानमिति दर्शितम् ।
३ कर्मयोगः । अत्रोपायभूतां कर्मनिष्ठां प्राधान्येनोपसंहृत्य ज्ञाननिष्ठोपेयेति वर्णनम् ।
४ ब्रह्मार्पणयोगः । स्वस्यानीशत्वबाधेन भक्तिश्रद्धे दृढीकृत्य धीहेतोः कर्मनिष्ठाया उपसंहारः ।
५ कर्मसंन्यासयोगः । अत्रानेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं मुक्तिसाधनं स्वस्वरूपपरिज्ञानमुक्तम् ।
६ आत्मसंयमयोगः । स्पर्शान्कृत्वेति श्लोकत्रयविवरणादिध्यानयोगस्य बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनाधिकारिणः ।

२ उपासनाकाण्डम्—द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥

७ ज्ञानयोगः । अत्र यन्निष्ठया ब्रह्मवित्तिष्ठति तद्ब्रह्म किंलक्षणं कथं वा तत्र स्थातव्यमिति निरूपणम् ।
८ अक्षरब्रह्मयोगः । ब्रह्मादीनां स्वरूपविवेचनपूर्वकं प्रयाणकाले मुमुक्षोः कर्तव्यध्यातव्यनिरूपणम् ।
९ राजविद्याराजगुह्ययोगः । परब्रह्मस्वरूपं तस्य सृष्ट्यादिषु साक्षित्वादिधर्मा उपासनाभेदाश्च ।
१० विभूतियोगः । मन्दप्रज्ञमुमुक्षोरुपासनासिद्धये स्वोपास्तेः फलं भगवतो भक्तानुग्राहकत्वं विभूतयश्च ।
११ विश्वरूपदर्शनम् । भगवता स्वस्य मायाविजृंभिते विश्वरूपेऽखिलसृष्ट्यादिक्रियाप्रकाशननिरूपणम् ।
१२ भक्तियोगः । सगुणनिर्गुणोपासकानां तारतम्यविशेषस्तयोः पृथक्साधननिरूपणम् ।

३ ज्ञानकाण्डम्—तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् ॥

१३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः । अनात्मात्मशब्दार्थयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेचनं विविक्तस्यात्मनो ब्रह्मणैकत्वम् ।
१४ गुणत्रयविभागयोगः । प्रकृतेर्गुणविभागः गुणस्वरूपं परस्पराभिभावकत्वं तत्फलभेदश्च ।
१५ पुरुषोत्तमयोगः । क्षराक्षरविलक्षणं पुरुषोत्तमाख्यं ब्रह्म तदनुसंधानं तत्र महतां प्रवृत्तिस्तत्फलं च ।
१६ दैवासुरसंपद्विभागयोगः । उभयसंपदोः स्वरूपनिरूपणपूर्वकं तयोर्हेयोपादेयव्यवस्था ।
१७ श्रद्धात्रयविभागयोगः । त्रिविधास्वासु सात्त्विकाहारतपोयज्ञादियुजां शमादिसंपत्त्या मोक्षाधिकारनिरूपणम् ।

१८ मोक्षसंन्यासयोगः । अत्र त्यागसंन्यासयोरैकार्थ्यं काम्यनिषिद्धयोस्त्याज्यत्वं नित्ययज्ञादीनां नियमेनाचरणं त्यागस्य सात्त्विकादिभेदः नैष्कर्म्यसिद्धिलक्षणज्ञानस्य कर्मणो धृतेर्बुद्धेः सुखस्य च सात्त्विकादिभेदभिन्नत्वं ब्राह्मणादीनां कर्माणि तद्वतां ज्ञानं ज्ञाननिष्ठा ब्रह्मप्राप्तिश्च ।

समाप्तेयं विषयानुक्रमणी ।

अत्र शोधनार्थमादर्शत्वेनोपात्तानां लिखिताङ्कित-ग्रन्थानां निर्देशः ।

१ **श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्य** प्राचीनं जीर्णतरं हस्तलिखितमेकमेव पुस्तकमस्मन्मित्रप्रहितं नातिशुद्धं, द्वितीयं पुण्यपत्तनस्थगोंधळेकरमुद्रणालयाङ्कितं, तृतीयमानन्दाश्रममुद्रितमिति त्रीण्येव संगृहीतानि ।

२ **आनन्दगिरिव्याख्यायास्तू**परिनिर्दिष्टान्येवेति नहि तेषां पुनर्निर्देशापेक्षा ।

३ **नीलकण्ठीव्याख्यायाः** श्रीमन्महाभारतान्तर्गतभगवद्गीताव्याख्यारूपं गणपतकृष्णाजीमुद्रितभारत-पुस्तकमेकमेव ।

४ **मधुसूदनीव्याख्याया** गूढार्थदीपिकासमाख्यायास्तु लिखितमेकं प्राचीनं भारतमार्तण्डपण्डित-श्रीगट्टूजीनां ग्रन्थसंग्रहभाण्डारात्तद्व्यवस्थापकेन विठ्ठलदासमहाशयेन दत्तमेकं, द्वितीयं मैसूरस्थमहाराजास्थानगतमहाविद्वद्भिः काशीशेषवेङ्कटाचलशास्त्रिभिर्दत्तं जीर्णतरं प्रायः शुद्धं, तृतीयं श्रीकाशीक्षेत्रमुद्रितं चतुर्थं ने. ओ. मुद्रितमिति चतुर्णां संग्रहः ।

५ **भाष्योत्कर्षदीपिकाव्याख्यायाः** हस्तलिखितं पुस्तकं कुरुंदवाटिकास्थ—श्रीमद्बापूसाहेबसंगृहीत-ग्रन्थसंग्रहात् श्रीमद्भिः सकलगुणसंपद्विराजमानैः महाराजश्रीआण्णासाहेबपरिवृढैर्दत्तं प्रायः शुद्धतरं, द्वितीयं च रत्नागिरिनिवासिभिः सुप्रसिद्धैः आठल्ये इत्युपाह्वयैर्मुद्रितं चेति द्वयमेव समासादितम् ।

६ **श्रीधरीव्याख्योपेतं** तावन्निर्णयसागरमुद्रितमेकमेव ।

७ **अभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्याया** हस्तलिखितमेकं जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डित—दुर्गाप्रसादात्मजपण्डित—केदारनाथमहोदयैः कश्मीरात्संपाद्य दत्तं नातिशुद्धमेकं, द्वितीयं पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कनकालेजवर्ति हस्तलिखितं प्रायः शुद्धमेकमिति पुस्तकद्वयमेवासादितम् ।

८ **गूढार्थदीपिकातत्त्वालोकव्याख्यायाः** (मधुसूदनीव्याख्याटिप्पनीरूपायाः) लिखितपुस्तकं मिथिलानगरस्थपण्डितप्रकाण्डविद्वन्मूर्धन्य-सर्वतन्त्रापरतन्त्रश्रीधर्मदत्तशर्म (प्रसिद्धबच्चाशर्म) संदर्भितमभिनवं मुम्बापुरस्थपण्डितवर-रमापतिमिश्रमहाशयैः संपाद्य दत्तमेकमेव । अस्या व्याख्यायाः श्रीमदभिनवगुप्तपादा-चार्यकृतव्याख्यायाश्चापूर्व एवायं मुद्रणशालावतारः समजनीति विशेषेणालम् ।

एवमादिग्रन्थसंकलनेनानल्पपरिश्रमेण यथामति संस्कृतेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे गच्छतःस्खलनन्यायेन दृग्दोषा-ल्पप्रेक्षानवधानाक्षरयोजकनिबन्धनं मानुषशेमुषीसुलभं स्खलितं दृष्टिसरणिमापतितं निसर्गकरुणावरुणा-लया निबन्धसंशोधनश्रमविदुषो विदुषो मार्जयेयुरहमपि पुनर्मुद्रणावसरे मार्जयेयेति सप्रश्रयं विज्ञापयति

ग्रन्थसंस्कर्ता ।

द्वितीयावृत्तौ—मधुसूदनीव्याख्यायाः श्रीधरीव्याख्यायाश्च संशोधने आनन्दाश्रममुद्रितं पुस्तकं गृहीतम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम् ।

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ।

धरा–भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥ १ ॥
विष्णुः–प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा । स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते २
महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् । क्वचित्स्पर्शं न कुर्वन्ति नलिनीदलमम्बुवत् ॥ ३ ॥
गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते । तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये । गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धवपार्षदैः ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ॥ ५ ॥
यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् । तत्राहं निश्चितं पृथिवि निवसामि सदैव हि ॥ ६ ॥
गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् । गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रींल्लोकान्पालयाम्यहम् ॥७॥
गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः । अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥
चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् । वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥
योऽष्टादशजपी नित्यं नरो निश्चलमानसः । ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥
पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत् । तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥
त्रिभागं पठमानस्तु गङ्गास्नानफलं लभेत् । षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥
एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः । रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥
अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः । स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुंधरे ॥ १४ ॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम् । द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥
चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् । गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥ १६ ॥
गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् । गीतेत्युच्चारसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ॥१७॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा । वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ १८ ॥
गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ १९ ॥
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः । निर्धूतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥ २० ॥
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् । वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ॥ २१ ॥
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः । स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥
सूतः–माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् । गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥२३॥

इति श्रीवाराहपुराणे धराविष्णुप्रोक्तं श्रीगीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामङ्गलाचरणम् ।

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीमम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥
नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् । देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६
पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामङ्गलध्यानादि ॥

अय सर्वतन्त्रापरतन्त्रः
श्रीधर्मदत्तशर्मा (बच्चाशर्मा)
गूढार्थतत्त्वालोकप्रणेता ।

अयं **सुरेश्वरानन्दः**
यत्प्रेमवशंवदेन श्रीधर्मदत्त(बच्चा)
शर्मणा व्यरचि गूढार्थतत्त्वालोक· ।

R66,6x1,1,2
N36

ॐ

आनन्दगिरिकृतव्याख्यासंवलितश्रीमच्छाङ्करभाष्ययुता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

नीलकण्ठी-मधुसूदनी-भाष्योत्कर्षदीपिका-श्रीधरी-अभिनवगुप्ताचार्य-प्रणीतव्याख्यासनाथीकृता च ।

ॐ नमोभगवते वासुदेवाय ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दृष्टिं मयि विशिष्टार्थां कृपापीयूषवर्षिणीम् । हेरम्ब देहि प्रत्यूहक्ष्वेडव्यूहनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्त्रपङ्केरुहसंप्रसूतं निष्ठामृतं विश्वविभागनिष्ठम् ।
साध्येतराभ्यां परिनिष्ठितान्तं तं वासुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्यञ्चमच्युतं नत्वा गुरूनपि गरीयसः । क्रियते शिष्यशिक्षार्थै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठेत्युपायोपेयभूतनिष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं गीताशास्त्रं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारो विघ्नोपप्लवोपशमनादिप्रयोजनप्रसिद्धये प्रामाणिकव्यवहारप्रमाणकमिष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं संपादयन् अवशेषेणेतिहासपुराणयोर्व्याचिख्यासितगीताशास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकश्लोकमेकमेवान्तर्यामिविषयमुदाहरति—नारायण इति । 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥' इति स्मृतिसिद्धः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।
प्रणम्य भगवत्पादान्श्रीधरादींश्च सद्गुरून् । संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे ॥ १ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ॐ नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीमद्रामचन्द्राय ॥
भगवत्पादभाष्यार्थमालोच्यातिप्रयत्नतः । प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागूढार्थदीपिकाम् ॥ १ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सप्तद्वीपा धरेयं सगिरिवनजला लोकपालाः सलोका ब्रह्माण्डे सन्ति यस्मिन्सलिलहुतभुगाद्यावृते तत्प्रधानात् ।
यस्मादव्यक्तसंज्ञाद्भवति गुणमयाद्वेदवेद्यः परो यस्तस्मान्नारायणं तं सुविमलमभयं शंकरं नौमि सत्यम् ॥ १ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यं त्वेकवक्त्रतः । दधानमद्भुतं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

य एष विततस्फुरद्विविधभावचक्रात्मकः परस्परविभेदवान्विषयतामुपागच्छति ।
यदेकभयभावनावशत एत्य भेदान्वयं स शंभुरशिवापहो जयति बोधभासां निधिः ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका।

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्थूलदृशां नारायणशब्दार्थः। सूक्ष्मदर्शिनः पुनराचक्षते—नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते। तत्र नित्यसंनिहिताश्चिदाभासा जीवा नारा इति निरुच्यते तेषामयनमाश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति। यमधिकृत्यान्तर्यामिब्राह्मणं श्रीनारायणाख्यमन्त्राम्नायं चाधीयते। तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं विशिष्टं तत्त्वमादिष्टं भवति। ननु परस्यात्मनो मायासंबन्धादन्तर्यामित्वं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं च वक्तव्यम्। अन्यथा कूटस्थासङ्गाविषयाद्वितीयस्य तदयोगात्। तथाच शुद्धतासिद्धौ कथं यथोक्तपरदेवता शास्त्रादावनुस्मर्यते। शुद्धस्य हि तत्त्वस्यानुस्मरणमभीष्टफलवदभीष्टं तत्राह—**परोऽव्यक्तादिति**। अव्यक्तमव्याकृतं मायेत्यनर्थान्तरं, तस्मात्परो व्यतिरिक्तस्तेनासंस्पृष्टोऽयमपरः, 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः। गृहीततत्त्वतो मायासंबन्धाभावेऽपि कल्पनया तदीयसंगतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामित्वादिकमुन्नेयम्। यस्मादीश्वरस्य व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते साक्षिसिद्धेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति—**अण्डमिति**। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं हैरण्यगर्भं तत्त्वमण्डमित्यभिलप्यते। तदव्यक्तात्पूर्वोक्तादुत्पद्यते। प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादेषु हिरण्यगर्भस्य मूलकारणादुत्पत्तिः। तथाच कार्यलिङ्गादव्यक्ताभिव्यक्तिरित्यर्थः। हिरण्यगर्भे श्रुतिस्मृतिसमधिगतेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति—**अण्डस्येति**। उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते। कार्यं हि कारणस्यान्तर्भवति तेन हिरण्यगर्भान्तर्भूता भूरादयो लोका विराडात्मानस्तेन सृष्टा इति तल्लिङ्गाद्धिरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः। लोकानेव पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकविराडात्मत्वेन व्युत्पादयति—**सप्तद्वीपेति**। 'सा पृथिव्यभवद्' इति श्रुतौ विराजो जन्म संकीर्तितमित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्वलोकात्मको विराडेवोच्यते। चशब्देन विराजो हि हिरण्यगर्भे पूर्वोक्ताण्डात्मन्यन्तर्भावस्ततः संभवोऽनुकृष्यते। परमात्मा हि स्वाज्ञाद्वारा जगदशेषमुत्पाद्य स्वात्मन्येवान्तर्भाव्याखण्डैकरससच्चिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः। अत्र च नारायणशब्देनाभिधेयमुक्तम्, नरा एव नारा जीवास्त्वंपदवाच्यास्तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म। तथाच कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते। तेनार्थाद्विषयविषयिभावः संबन्धोऽपि ध्वनितः। परोऽव्यक्तादित्यनेन मायासंस्पर्शाभावोक्त्या सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणो मोक्षोऽपि विवक्षितस्तेन च तत्कामस्याधिकारो द्योतितः। परिशिष्टेन तुशब्देन वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदितं, तेन च वस्तुद्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपायभूतकर्मनिष्ठायाश्चावान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम्॥ १॥

ननु नैवं साध्यसाधनभूतं निष्ठाद्वयमत्र भगवता प्रतिपाद्यते, ब्रह्मणाभ्यर्थितस्य भगवतो भूमिभारापहारार्थं वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादर्थ्येन मध्यमं पृथासुतं प्रथितमहिमानं प्रेरयितुं धर्मयोरिहानूद्यमानत्वात्। अतो नास्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परापरविषयभावमनुभवितुमलमिति। तत्र। भगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यध्रौव्याद्धर्मद्वयस्थापनार्थमेव प्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भूभारपरिहारस्य चार्थिकत्वादर्जुनं निमित्तीकृत्याधिकारिणं स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायामवतारयितुं गीताशास्त्रस्य प्रणीतत्वादुचितमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहरति—**स भगवानित्यादिना धर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेत्यन्तेन** भाष्येण।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः। गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता॥ २॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम्। परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम्॥ २॥
सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम्। यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः॥ ३॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात्। तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका॥ ४॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सृष्ट्वेदं श्रुतिगं प्रवृत्तिजनकं धर्मं मरीच्यादिकान्विश्वस्थापनहेतवेऽब्जजतनुः संग्राहयामास यः।
सर्वानर्थनिबर्हणं च सनकाद्यान्पूर्वसृष्टानृषीन्वैराग्यादिकलक्षणं शिवमहं तं वासुदेवं भजे॥ २॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

श्रीमाधवं प्रणम्योमाधवं विश्वेशमादरात्। तद्भक्तियन्त्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबोधिनीम्॥ २॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

द्वैपायनेन मुनिना यदिदं व्यधायि शास्त्रं सहस्रशतसंमितमत्र मोक्षः।
प्राधान्यतः फलतया प्रथितस्तदन्यधर्मादि तस्य परिपोषयितुं प्रणीतम्॥ २॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिधर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । तत्रैको जगतः स्थितिकारणं, प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्र नेदं गीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमाप्तप्रणीतत्वानिर्धारणात्तथाविधशास्त्रान्तरवदित्याशङ्क्य मङ्गलाचरणस्योद्देश्यं दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतुराप्तत्वनिर्धारणार्थं सर्वज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्वकं सर्वजगज्जनयितृत्वमाह—स भगवानिति । प्रकृतो नारायणाख्यो देवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थितः, नच तस्यानाप्तत्वम् । ईश्वरानुगृहीतानामाप्तत्वसिद्ध्या तस्य परमाप्तत्वसिद्धेरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ण्यादिविशिष्टं हिरण्यगर्भादिलक्षणं जगन्न व्यवस्थितिमास्थातुं शक्यते व्यवस्थापकाभावात्, नच परस्यैवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्वं वैषम्यादिप्रसङ्गात्तत्राह—तस्य चेति । सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वे शङ्किते तदीयां व्यवस्थां कर्तुमिच्छन् व्यवस्थापकमालोच्य क्षत्रस्यापि क्षत्रत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथाविधधर्ममधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य धर्मस्य साधयितारमन्तरेणासंभवात्तस्यैव तदनुष्ठातृत्वानभ्युपगमात् प्राणिप्रभेदानामधर्मप्रायाणां तदयोगात् कुतस्तदीया सृष्टिरित्याशङ्क्याह—मरीच्यादीनिति । तेषां भगवता सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतूनां यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धर्ममनुष्ठातुमधिकृतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः । चैत्यवन्दनादिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि—वेदोक्तमिति । ननु नैतावता जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मं प्रति नियतत्वेऽपि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राह—ततोऽन्यांश्चेति । निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य शमदमाद्यात्मनो गमकमाह—ज्ञानेति । विवेकवैराग्यातिशये शमाद्यतिशयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः । धर्मे बहुविदां विवाददर्शनाज्जगतः स्थेम्ने कारणीभूतधर्मान्तरमपि स्रष्टव्यमस्तीत्याशङ्क्याह—द्विविधो हीति । अतिप्रसङ्गप्रसङ्गव्यावृत्तये प्रकृतं धर्मं लक्षयति—प्राणिनामिति । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुर्निःश्रेयसार्थिनां परम्परया निःश्रेयसहेतुः, निवृत्तिलक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः । ज्ञानस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं, ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तम् । यद्येवं धर्मो लक्ष्यते तर्हि वर्णित्वमाश्रमित्वं चोपेक्ष्य सर्वैरेव पुरुषार्थार्थिभिर्द्वावपि धर्मौ यथायोग्यमनुष्ठेयावित्यनुष्ठातृनियमासिद्धिरित्याशङ्क्याह—ब्राह्मणाद्यैरिति । अर्थित्वाविशेषेऽपि श्रुतिस्मृतिपर्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् । अन्ये तूपासनाकाण्डात्तृतीयो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् । कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥ ५ ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः । भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥ ६ ॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी । कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥ ७ ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्मतत्त्यागवर्त्मना । त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥ ८ ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना । भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥ ९ ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् । एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् ॥ १० ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते । मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥ ११ ॥
निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात्काम्यनिषिद्धयोः । तत्रापि परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥ १२ ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा । नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥ १३ ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् । ततः शमादिसंपत्त्या संन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥ १४ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अजन्मा सर्वेषामधिपतिरमेयोऽपि जगतामधिष्ठाय स्वीयां प्रकृतिमिव देही स्फुरति यः ।
विनष्टं कालेन द्विविधममृतं धर्ममनघं पुनः प्राहेशं तं विमलगुभदं नौमि परमम् ॥ ३ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भाष्यकारमतं सम्यक्तद्व्याख्यातृगिरस्तथा । यथामति समालोच्य गीताव्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मोक्षश्च नाम सकलाप्तविभागरूपसर्वज्ञसर्वकरणादिशुभस्वभावे ।
आकाङ्क्षया विरहिते भगवत्यधीशे नित्योदिते लयमियात्प्रथितः समासात् ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल संबभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ।

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

लोचनयानुष्ठानानियमसिद्धिरित्यर्थः । नित्यनैमित्तिकेषु यावज्जीवमनुष्ठानं काम्येषु करणांशे रागाधीना प्रवृत्तिरितिकर्तव्यतांशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवानुष्ठानमिति विभागमभिप्रेत्याह—**दीर्घेणेति** । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगतो विवक्षितस्थितिसिद्धेर्भगवतो नारायणस्यादिकर्तुरनेकानर्थकलुषितशरीरपरिग्रहासंभवादन्यस्यैव कस्यचिदनाप्तस्य वैषम्यनैर्घृण्यवतो निग्रहपरिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोऽस्याप्तप्रणीतत्वं तत्राह—**अनुष्ठातॄणामिति** । अथवा यथोक्तशङ्कायां दीर्घेणेत्यारभ्योत्तरम् । महता कालेन कृतत्रेतात्यये द्वापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादविवेकादधर्मबाहुल्याद्धर्माभिभवादधर्माभिवृद्धेश्च जगतो मर्यादाभेदे तदीयां मर्यादामात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन् प्रकृतो भगवानेतदर्थेन चातुर्वर्ण्यादिसंरक्षणार्थं लीलामयं मायाशक्तिप्रयुक्तं स्वेच्छाविग्रहं जग्राहेत्यर्थः । 'भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवादजीजनत्' इति स्मृतिमनुसृत्य पदद्वयमनूद्य व्याचष्टे—**भौमस्येति** । **अंशेनेति** । स्वेच्छानिर्मितेन मायामयेन स्वरूपेणेत्यर्थः । किलेत्यस्मिन्नर्थे पौराणिकी प्रसिद्धिरनूद्यते । नहि भगवतो व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेति युज्यते बहुविधागमविरोधादिति भावः । ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्म, 'यदा यदा हि धर्मस्य' इत्यादिदर्शनात्, किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्राह—**ब्राह्मणत्वस्य हीति** । अथापि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याह—**तदधीनत्वादिति** । ब्राह्मणं हि पुरोधाय क्षत्रादिः प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वात्तद्द्वारा च वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनात् । अतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यस्मदादिभिरविशेषादनीश्वरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह—**स चेति** । ज्ञानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छित्तिः, ऐश्वर्यमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं, शक्तिस्तदर्थनिर्वर्तनसामर्थ्यं, बलं सहायसंपत्तिः, वीर्यं पराक्रमवत्त्वं, तेजस्तु प्रागल्भ्यमधृष्यत्वम्, एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्तन्ते । तथाच तस्य शरीरादिमत्त्वेऽपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः । अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिधनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादि संभवति, नहि भूतानामीशिता स्वतन्त्रः स्वात्मनोऽनर्थं स्वयमेव संपादयितुमर्हति, न चास्य देहादिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते तत्राह—**त्रिगुणात्मिकामिति** । सिसृक्षितदेहादिगतवैरूप्यसिद्ध्यर्थमिदं विशेषणं तस्याव्यापकत्वं वक्तुं **वैष्णवीमित्युक्तम्** । ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति—**स्वामिति** । तस्याश्च प्रतिभासमात्र-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं नेदं यत्तदुपासते । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता ॥ ४ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा । ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥ १५ ॥
ततः संदेहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् । सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥ १६ ॥
ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता । योगशास्त्रं तु संपूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥ १७ ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् । साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥ १८ ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् । तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥ १९ ॥
अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः । नत्वागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥ २० ॥
प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति । सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥ २१ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ईशावेकात्मकौ लोके संप्रदायप्रवर्तकौ । गीताभाष्यप्रकाशेन वन्दे श्रीकृष्णशंकरौ ॥ ४ ॥
बालस्वामिनमाचार्यं नुमो व्यासमुखान्मुनीन् । विघ्नहर्तॄन् गणेशादीन्पण्डितांश्च विमत्सरान् ॥ ५ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

गीता व्याख्यायते यस्याः पाठमात्रादयत्नतः । सेयं सुबोधिनी टीका सदा ध्येया मनीषिभिः ॥ ४ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यद्यप्यन्यप्रसंगेषु मोक्षो नामात्र गीयते । तथापि भगवद्गीताः सम्यक्तत्प्राप्तिदायिकाः ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते, स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदार्थ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शरीरत्वमेव नतु वस्तुत्वमित्याह—मायामिति । तस्या नानाविधकार्याकारेण परिणामित्वं सूचयति—मूलप्रकृतिमिति । ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं वारयति—वशीकृत्येति । नित्यत्वं कार्याकारविरहितत्वं, शुद्धत्वमकारणत्वं, बुद्धत्वमजडत्वं, मुक्तत्वमविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यराहित्यम् । नच नित्यत्वादयः संसारावस्थायामसन्तो मोक्षावस्थायां संभवन्तीति युक्तमित्याह—स्वभाव इति । देहग्रहे प्राधान्यं मायाया दर्शयितुं पुनः स्वमाययेत्युक्तम् । 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः' इति श्रुतिमाश्रित्याह—देहवानिति । इवकाराभ्यां देहादेरवस्तुत्वेन कल्पितत्वं द्योत्यते । धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसतत्परत्वापादनं लोकानुग्रहः । यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिलक्षणश्चायमीश्वरः स्वतो दृश्यते, तथापि यथोक्तमायाशक्त्या देहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमादधानो न स्वभावविपर्ययं पर्येतीत्यर्थः । ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादीश्वरस्याप्तकामतया कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावादनुग्राह्याणां चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वान्न धर्मद्वयमुपदेष्टुमुचितमिति तत्राह—स्वप्रयोजनेति । कल्पितभेदभाञ्जि भूतान्युपादाय तदनुग्रहेच्छया चैत्यवन्दनादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं निमित्तीकृत्याप्तकामोऽपि भगवानुपदिष्टवानित्यर्थः । अर्जुनस्योपदेशापेक्षास्तीति दर्शयितुं विशिनष्टि—शोकेति । ननु भूतानुग्रहे कर्तव्ये किमित्यर्जुनाय धर्मद्वयं भगवतोपदिश्यते तत्राह—गुणाधिकैरिति । प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेति संबन्धः । अथ तथापि सुगतोपदिष्टधर्मवदयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिकोपादेयतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तत्वान्नास्य तत्तुल्यत्वमित्युक्तमित्यभिप्रेत्य शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च मैवमित्याह—तं धर्ममिति । अधर्मे धर्मबुद्धिर्वेदव्यासस्य जातेत्याशङ्क्याह—सर्वज्ञ इति । 'कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुम्' इति स्मृतेः सज्जनोपकारकभगवदवतारत्वाच्च व्यासस्य नान्यथाबुद्धिरित्याह—भगवानिति ।

गीताशास्त्रस्यानाप्तप्रणीतत्वमपाकृत्य व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंहरति—तदिदमिति । पौरुषेयस्य वचसो मूलप्रमाणाभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि—समस्तेति । शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसंभवे किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह—दुर्विज्ञेयार्थमिति । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥' इत्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थमिदमारभ्यते गतार्थत्वात्तत्राह—तदर्थेति । गीताशास्त्रार्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तदर्थोक्तिः समासद्वारा वाक्यार्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायश्चाक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारैर्दर्शितस्तथापि तथाविधमेव शास्त्रं शास्त्रपरिचयशून्यैः समुच्चयवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेनानेकार्थत्वेन च

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात्षट्कत्रिकेण हि । कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥ ५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्रिकम् । यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥ २२ ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् । ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥ २३ ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि । युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥ २४ ॥
विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम् । प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥ २५ ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना । निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥ २६ ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः । अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ २७ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कुमतस्य निरासाय गीताभाष्यकृता स्वयम् । कृष्णात्मना शिवेनादौ व्याख्याता पदशः स्फुटम् ॥ ६ ॥
ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा । यत्तु कैश्चित्क्वचित्प्रोक्तं विरुद्धं भाष्यतोऽखिलम् ॥ ७ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तास्वन्यैः प्राकृतैर्व्याख्या कृता यद्यपि भूयसा । न्याय्यस्तथाप्युद्यमो मे तद्गूढार्थप्रकाशकः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका।

वाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम्, तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति। तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्–'स हि धर्मः स पर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदनम्' इत्यनुगीतासु। किंचान्यदपि तत्रैवोक्तम्–'नैव

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

गृहीतमालक्ष्य तद्बुद्धिमनुरोद्धुमिदमारब्धव्यमित्यर्थः। येषां प्राचीने व्याख्याने बुद्धिरप्रविष्टा तेषां संप्रतितन एतस्मिन्नसौ प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्राह—**विवेक इति**। पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्धारणार्थोपन्यासः संकीर्णवद्भातीति न तत्र केषांचिन्मनीषा समुन्मिषति, प्रकृते त्वसंप्रकीर्णतया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगिन्यायो विव्रियते, तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि बुद्धिरवतरतीत्यर्थः। किंचानपेक्षिताधिकग्रन्थसद्भावान्न प्राचीने व्याख्याने श्रोतॄणां प्रवृत्तिरत्र त्वपेक्षितात्पग्रन्थे विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति मत्वाह—**संक्षेपत इति**।

नन्वनाप्तप्रणीतत्वाद्यभावेऽपि नेदं शास्त्रं व्याख्येयं विषयाद्यनुबन्धस्यानभिहितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वादादौ प्रयोजनमाह—**तस्येति**। प्रसाधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि संनिहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः संग्रहः संपिण्डितत्वमेकवाक्यत्वं, तेनेदं परमं फलं यन्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं कैवल्यम्, अवान्तरफलं तु तत्रतत्रावान्तरवाक्यभेदेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते। निःश्रेयसं च द्विविधं निरतिशयसुखाविर्भावो निःशेषानर्थोच्छित्तिश्च। तत्राद्यमुदाहरति—**परमिति**। द्वितीयं दर्शयति—**सहेतुकस्येति**। संसारोपरमस्यात्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य पुनरुत्पत्त्ययोग्यत्वं तच्च स्वापमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तदेव साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तम्। उक्तं फलं समुच्चितादेकाकिनो वा कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभिधित्समानः समाधत्ते—**तच्चेति**। आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेन कर्मनिष्ठात्रोच्यते, प्राधान्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठैवात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। ननु शेषिणी निष्ठा कुतो न भवति संन्यासात्कर्मनिष्ठायाः शेषत्वात्तत्राह—**सर्वेति**। संन्यासद्वारेणासकृदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी निष्ठा सिध्यति, शेषत्वं च कर्मणस्तत्र परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः। ननु 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इति वाक्यशेषात्समुच्चितमात्मज्ञानमत्र प्रतिपाद्यते नेत्याह—**तथेति**। सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठारूपं धर्मं निःश्रेयससाधनं प्रयोजनं प्रागुक्तं परामृशति—**इममेवेति**। वक्तृभेदादभिप्रायभेदाशङ्कां वारयति—**भगवतैवेति**। उक्तमनुगीतास्विति संबन्धः। ब्रह्मणः पदं पूर्वोक्तं निःश्रेयसं तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टो ज्ञाननिष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः। यज्ञदानादिवाक्यस्य तु तद्व्याख्यानावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते। कर्मत्यागस्य भगवतोऽभिप्रेतत्वे वाक्यान्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति—**तत्रैवेति**। धर्माधर्मापूर्वासंसर्गित्वे हेतुमाह—**नैवेति**। क्रियाद्वयसंबन्धाभावात्तन्निवृत्त्या

४ मधुसूदनीव्याख्या।

एवंभूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्। गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥ २८ ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा। एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्तते ॥ २९ ॥
'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥ ३० ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा। सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥ ३१ ॥
पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत्। अन्यथा विघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः। अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥ ३३ ॥
यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन। प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥ ३४ ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते। प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥ ३५ ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये। विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥ ३६ ॥
जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना। अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥ ३७ ॥
'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः' ॥ ३८ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

साक्षेपं युक्तिहीनं च तन्निरासाय लेखकम्। अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मां करोति महेश्वरः ॥ ८ ॥
यद्यपि प्राणिजातस्य प्रेरको जगदीश्वरः। स एवास्ति तथाप्येवं श्रुत्यर्थेन व्यवस्थितिः ॥ ९ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भट्टेन्दुराजादाम्नायं विविच्य च चिरं धिया। कृतोऽभिनवगुप्तेन सोऽयं गीतार्थसंग्रहः ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्' इति, 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इति च । इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय-'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः, शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । यथाचेममर्थमभिसंधाय वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि यतचित्ता जितेन्द्रियाः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥' इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद् विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थविज्ञानेन समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

समाप्तेयं श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पूर्वाभ्याससंबन्धे प्राप्तमर्थमाह—यः स्यादिति । वागादिबाह्यकरणव्यापारविरहितत्वं तूष्णीमित्युच्यते, किंचिदचिन्तयन्नित्यन्तःकरणव्यापाराभावोऽभिप्रेतः, द्विविधकरणव्यापारविरहितः सन्प्रागुक्तो योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्यासनमवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिभागी स्यात्तस्यासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य सर्वकर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवलमनुगीतास्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किंतु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त्यवसरे दर्शितमित्याह—इहापीति । नन्वत्र निवृत्तिलक्षणधर्मात्मकं ससंन्याससमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धर्मयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राह—अभ्युदयार्थोऽपीति । ननु वर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहितस्यापि तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं, देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन मोक्षं प्रति प्रतिपक्षत्वात्, सत्यं, तथापि फलाभिलापमन्तरेणेश्वरार्पणधिया कृतस्य बुद्धिशुद्धिहेतुत्वात्तस्येह वचनमित्याह—स च देवादीति । फलाभिसंधिद्वारा कृतः सन्निति शेषः । प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कुतो मोक्षाधिकारे निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह—शुद्धेति । प्रतिपाद्यते प्रागुक्तो धर्म इति शेषः । यदुक्तं फलाभिसंधिवर्जितमीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धये भवतीति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तथाचेति । शास्त्रस्य प्रयोजनं ससाधनमुक्तमनूद्य विषयं दर्शयति—इममिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावः संबन्धो विषयेण विषयविषयित्वमिति विवक्षित्वाह—विशेषत इति । एवमनुबन्धत्रयविशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानार्हमित्युपसंहरति—विशिष्टेति । सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वे फलितमाह—यत इति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । इत्यादिवचनात्प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥ ३९ ॥
एतत्सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् । अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥ ४० ॥
निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्तितम् । शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥ ४१ ॥
यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् । फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहंकारा क्रिया भवेत् ॥ ४२ ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः । पुमर्थलाभायोग्यः सँल्लभते दुःखसंततिम् ॥ ४३ ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह । अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥ ४४ ॥
अनादिभवसन्तानानिरूढं दुःखकारणम् । दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥ ४५ ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् । बुबोधयिषुराहेदं भगवाञ्शास्त्रमुत्तमम् ॥ ४६ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यमधो नेतुमिच्छास्य जायते परमात्मनः । असाधुकर्मनिर्वृत्तौ संप्रेरयति तं तु सः ॥ १० ॥
कारयत्यमलं कर्म यस्येच्छत्यूर्ध्वमास्पदम् । तस्मान्मदात्मना तेन स्वभाष्योत्कर्षदीपिका ॥ ११ ॥
तन्यते स्वस्य भक्तानां सुखदा सुहृदां सताम् । भक्ताभासस्य हीनस्य भक्त्या चोद्वेगदाऽसतः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

अत्र च धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्र इत्यादि ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्यातुकामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह—**अत्र चेति** । गीताशास्त्रे प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके कथासंबन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति यावत् ।

तत्रैवमक्षरयोजना—**धृतराष्ट्र उवाचेति** । धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्बाह्यचक्षुरभावाद्बाह्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमनीशः सन्नभ्याशवर्तिनं संजयमात्मनो हितोपदेष्टारं पृच्छति—**धर्मक्षेत्र इति** । धर्मस्य तद्वृद्धेश्च क्षेत्रमभिवृद्धिकारणं यदुच्यते

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वौत्सुक्यादग्रिमं वृत्तान्तं बुभुत्सुर्धृतराष्ट्र उवाच—**धर्मक्षेत्र इति** । तत्र वेदे 'तेषां कुरुक्षेत्रं देव-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्र 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना शोकमोहादिसर्वासुरपाप्मनिवृत्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषार्थः प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः सर्वसाधारणः । भगवदर्जुनसंवादरूपा चाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था जनकयाज्ञवल्क्यसंवादादिवदुपनिषत्सु । कथं प्रसिद्धमहानुभावोऽप्यर्जुनो राज्यगुरुपुत्रमित्रादिष्वहमेषां ममैत इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहनिमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्यामभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादि क्षत्रियंप्रति प्रतिषिद्धं कर्तुं प्रववृते । तथाच महत्यनर्थे मग्नोऽभूत् भगवदुपदेशाच्चेमां विद्यां लब्ध्वा शोकमोहावपनीय पुनः स्वधर्मे प्रवृत्तः कृतकृत्यो बभूवेति प्रशस्ततरेयं महाप्रयोजना विद्येति स्तूयते । अर्जुनापदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शितः । तथाच व्याख्यास्यते । स्वधर्मप्रवृत्तौ जातायामपि तत्प्रच्युतिहेतुभूतौ शोकमोहौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ । अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे विनापि विवेकं किंनिमित्ता प्रवृत्तिरिति 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यादिना परसैन्यचेष्टितं तन्निमित्तमुक्तम् । तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नः संजयं प्रति धर्मक्षेत्रे इत्यादिना श्लोकेन । तत्र धृतराष्ट्र उवाचेति वैशम्पायनवाक्यं जनमेजयं प्रति । पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतराष्ट्रः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् । पूर्वं युयुत्सवो योद्धुमिच्छवोऽपि सन्तः कुरुक्षेत्रे समवेताः संगताः मामका मदीया दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वत किं कृतवन्तः । किं पूर्वोद्भूतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्त उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्यान्यदेव किंचित्कृतवन्तः, भीष्मार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव, अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह—**धर्मक्षेत्र इति** । धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं सस्यस्येव क्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इह खलु परमकारुणिकः परिपूर्णानन्दस्वभावः सकलैश्वर्यसंपन्नस्त्रिगुणात्मिकया स्ववशीकृतया निजमाययोपात्तकायो भगवान् वासुदेवः शोकमोहाभिभूतं जीवनिकायमुद्दिधीर्षुर्यद्गीताशास्त्रं सर्ववेदसारभूतं काण्डत्रयात्मकं तत्त्वम्पदाखण्डार्थप्रतिपादकं निजविग्रहायार्जुनाय ग्राहयामास । तदेव क्रमप्राप्तं दयानिधिर्वेदव्यासो महाभारते निबध्नाति—**धृतराष्ट्र उवाचेत्यादि** । तत्र धृतराष्ट्र उवाच–

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इह खलु सकललोकहितावतारः सकलवन्दितचरणः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुन धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध । तत्र च प्रायशः श्रीकृष्णमुखनिःसृतानेव श्लोकानलिखत् कांश्चित्तत्संगतये स्वयं व्यरचयत् । यथोक्तं गीतामाहात्म्ये—'गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥' इति । तत्र ताव- 'द्धर्मक्षेत्र' इत्यादिना 'विषीदन्निदमब्रवीदि'त्यन्तेन ग्रन्थेन श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते—**धर्मक्षेत्र इति** । भो संजय, धर्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विद्याविद्यात्मनोर्द्वयोरभिभाव्याभिभावकत्वं प्रदर्शयितुं प्रथमाध्यायप्रस्तावः । नह्यनुत्पन्नविद्यालेशावकाश उपदेशभाजनम् । नापि निर्मूलितसमस्ताविद्याप्रपञ्चः । एककोटिविश्रान्तस्य तु ततः कोटेश्च्यावयितुमशक्यत्वात् । अज्ञविपर्यस्तयोस्तूपदेश्यत्वं यदुच्यते तत्क्वचिदेव । तथात्वौन्मुख्योपदेष्टव्येऽर्थे संदिग्धतैव । अतएव संशयनिर्णोदक एवोपदेश इति विद्याविद्याङ्गसंघट्टमयः संशय उच्यते—देवासुरसृष्टिश्च विद्याविद्यामयीति । तत्कथोपक्रमणमेव मोक्षमार्गोपदेशनम् । ज्ञानं च प्रधानं कर्माणि चापहर्तव्यानीति कर्मणां ज्ञाननिष्ठतया क्रियमाणानामपि न बन्धकत्वमिति ज्ञानप्राधान्यनान्तरीयकत्वं तु कर्मणाम् । ननु ज्ञानकर्मणी समतया समुच्चीयेते इत्यत्र तात्पर्यम् । एवमेव मुनेरभिप्रायं यथास्थानं प्रतिपादयिष्याम इति किमन्यैस्तत्त्वदर्शनविघ्नमात्रफलैर्वाग्जालैः—धर्मक्षेत्र इति । अत्र केचिद्व्याख्याविकल्पमाहुः—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः संगता युयुत्सवो योद्धुकामास्ते च केचिन्मदीया दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे युधिष्ठिरा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

यजनमास' इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् 'अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्व चास्य–अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् । एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुदेशान्तर्गतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव नतु तद्ब्रह्मसदनम् । प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात् । तत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तिप्रसिद्धम् । 'बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इति जाबालश्रुतेः, 'कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्' इति शतपथश्रुतेश्च । तस्मिन् गताः पाण्डवा. पूर्वमेव धार्मिकाः यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्भीता निवर्तेरंस्ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः, अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः प्राक्कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यलाभे च दृढतरमुपायमपश्यतो महानुद्वेग एव प्रश्नबीजम् । संजयेति च संबोधनं रागद्वेषादिदोषान्सम्यग्जितवानसीति कृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वयेति सूचनार्थम् । मामका. किमकुर्वतेत्येतावतैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय । उदग्रमनस· केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ के पूर्व प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पिनि । मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥' इत्यादिना कृतं प्रश्न वैशंपायनो जनमेजयंप्रति संक्षिप्योपोद्धातायानुवदति—**धृतराष्ट्र उवाचेति** । मामकाः मदीया· दुर्योधनादय , पाण्डवाः पाण्डुपुत्राः युधिष्ठिरादयः, युयुत्सवः योद्धुमिच्छवः । धर्मस्योपचयस्थानत्वात् धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धे समवेता मिलिता सन्त. किमकुर्वत कि कृतवन्तः । स्वधर्मभूतं धर्मयुद्धं कृतवन्त उताधर्मयुद्धमिति धर्मक्षेत्रपदेन बोधितम् । युयुत्सया समवेता इति मया विस्तरेण श्रुतं तदनन्तरं यथा यत्कृतवन्तः तथा तद्विस्तरेण वदेत्याशय । भीष्मपतनेन कलहस्यानर्थताबोधकानां भवदादिवाक्याना सम्यग्जयो जात इति ध्वनयन्संबोधयति—**संजयेति** । रागद्वेषादिदोषान्सम्यग्जितवानसीति कृत्वा निर्व्याजेन त्वया कथनीयमिति सूचनार्थ संजयेति संबोधनमिति केचित् । किमा आक्षेपोऽपि ध्वनितः । अयोग्यं कृतवन्त इत्यर्थः । धर्मक्षेत्रे हिंसाप्रधानस्य युद्धस्यानुचितत्वात् । मामकानामधार्मिकत्वेन तत्संभवेऽपि परमधार्मिकत्वेन प्रसिद्धाः पाण्डवाः युधिष्ठिरादयो भीष्मादिपातनं कि कृतवन्त इति द्योतयन्नाह—**पाण्डवाश्चेति** । पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तेषु द्रोहमभिव्यनक्तीति केचित् । यत्तु पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतराष्ट्र· पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् धृतराष्ट्र इत्यादिना । किं कृतवन्त किं पूर्वोक्तयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः, उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्याऽन्यदेव किंचित्कृतवन्त· । भीमार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव । अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह—**धर्मक्षेत्र इति** । तस्मिन् गताः पाण्डवा पूर्वमेव धार्मिकाः । यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्भीता निवर्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः । अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ता· कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्यु· तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यालाभे च दृढतरमुपायमपश्यतो महानुद्वेग एव प्रश्नबीजमिति केचिद्वर्णयन्ति, तदुपेक्ष्यम् । 'अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य संजय· । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यतः ॥ ध्यायतो धृतराष्ट्रस्य सहसोपेत्य दु खित. । आचष्ट निहतं भीष्मं भारतानां पितामहम् । संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ॥ हतो भीष्म. शान्तनवो भारतानां पितामह. । यो ररक्ष समेतानां दशरात्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । य स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रश. ॥ जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः । स शेते निहतो भूमौ वातरुग्ण इव द्रुम· ॥' इत्यादिसंक्षेपोक्तिपरपूर्वग्रन्थविरोधात् । ननु संक्षेपेण श्रुतमपि मोहाद्विस्मृत्य धृतराष्ट्रेण प्रश्न कृत इतिचेन्न । प्रश्नस्य पूर्वग्रन्थानुरोधेनास्मदीयोक्तरीत्या सम्यगुपपत्ते· । पूर्वोक्तविरुद्धप्रश्नव्याख्यानकर्तॄणामेव मोहादिति दिक् । यैस्त्वन्ये—धर्मक्षेत्रपदं कुरुक्षेत्रपदादविमुक्तक्षेत्रप्रतिपत्तिर्माभूदित्येतदर्थमिति । तन्न । कुरुक्षेत्रादागतं संजयं किमविमुक्तक्षेत्रे समवेता इति संशयरहितंप्रति विशेषणानर्थक्यात् । अन्येषामपि लोकप्रसिद्ध्या पूर्वग्रन्थेन च निर्णयस्य सत्त्वात् ॥१॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कुरूणां करणानां यत्क्षेत्रमनुग्राहकं अतएव सांसारिकत्वधर्माणां सर्वेषां क्षेत्रमुत्पत्तिनिमित्तत्वात् । 'अयं स परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्यस्य च धर्मस्य क्षेत्रं समस्ताधर्माणां क्षयादपवर्गप्राप्त्या त्राणभूतं तदधिकारिशरीरं सर्वक्षेत्राणामक्षादेर्हिंसार्थत्वात् परस्परबाध्यबाधकभावेन वर्तमानानां रागवैराग्यक्रोधक्षमाप्रभृतीनां समागमो यत्र तस्मिन् स्थिता ये मामका अविद्यापुरुषोचिता अविद्यामयाः संकल्पाः

१ मधुसूदन. २ मधुसूदन·. ३ मधुसूदन ४ नीलकठ·. ५ 'अविमुक्त वै कुरुक्षेत्र' इति श्रुतिः.

संजय उवाच । दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दयस्ते च सर्वे युद्धभूमौ संगता भूत्वा किमकुर्वत कृतवन्तः ॥ १ ॥ किमस्मदीयं प्रबलं बलं प्रतिलभ्य धीरपुरुषैर्भीष्मादिभिरधिष्ठितं परेषां भयमाविरभूत्, यद्वा पक्षद्वयहिंसानिमित्ताधर्मभयमासीद्येनैते युद्धादुपरमेरन्नित्येवं पुत्रपरवशस्य पुत्रस्नेहाभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने संजयस्य प्रतिवचनं—**दृष्ट्वेत्यादि** । पाण्डवानां भयप्रसङ्गो नास्तीत्येतत्तुशब्देन द्योत्यते, प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो भयं प्रभूतं प्रादुर्बभूव । पाण्डवानां पाण्डुसुतानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं धृष्टद्युम्नादिभिरतिधृष्टैर्व्यूहाधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्य त्रस्तहृदयो दुर्योधनो राजा तदा तस्यां संग्रामोद्योगावस्थायामाचार्यं द्रोणनामानमात्मनः शिक्षितारं रक्षितारं च श्लाघयन्नुपसंगम्य तदीयं समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्विग्नहृदयत्वेऽपि तेजस्वित्वादेव वचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव वचनमुदाहरति—**पश्येति** । एतामस्मदभ्याशे महापुरुषानपि भवत्प्रमुखानपरिगणय्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

समवेता मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः । पाण्डवानां पृथग्ग्रहणं तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् ॥ १ ॥ व्यूढं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाब्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शन्पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तद्द्रोहमभिव ॥ १ ॥ एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोऽन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य संजयस्यातिधार्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायन । तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावनापि नास्ति, अदृष्टभयं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते । स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यर्पणशङ्कया तु माग्लासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्ट्यमेव प्रथमतो वर्णयति—**दृष्ट्वेति.।** पाण्डुसुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षुषज्ञानेन विषयीकृत्य तदा संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारमुपसंगम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा नतु स्वसमीपमाहूय । एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते । भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेऽप्याचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीतिकुशलत्वादित्याह—**राजेति** । आचार्यं दुर्योधनोऽब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिबहुगुणविशिष्टे वाक्यविशेषे संक्रमितुं वचनमात्रमेवाब्रवीन्नतु कंचिदर्थमिति वा ॥ २ ॥ तदेव वाक्यविशेषरूप वचनमुदाहरति—**पश्यैतामित्यादिना** । 'तस्य संजनयन्हर्षम्' इत्यतः प्राक्तनेन, पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्यो युद्धं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवं पृष्टः संजय –अर्जुनो वीरशिरोमणिरतिकारुणिको युद्धाद्धिंसाप्रधानान्निवृत्त. पुनर्भूभारसंजिहीर्षुणा श्रीकृष्णेनोपदिष्टो युद्धं कृतवान् । युधिष्ठिरादयस्तु 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इत्यादिक्षात्रधर्मविदस्तत्कृतवन्त· । त्वदीयास्तु क्रूरस्वभावादेवेत्याशयेनाक्षेपं प्रतिक्षिपन् प्रश्नस्योत्तरमाह—**दृष्ट्वेत्यादि** । तुशब्द आक्षेपनिरासार्थ. । पाण्डवाना सैन्यं व्यूहरचनया व्यवस्थितमवलोक्य दुर्योधनो द्रोणाचार्यसमीपं प्रणिपातादिपुरःसरं गत्वा राजनीतिगर्भ वाक्यमब्रवीत् । नन्वाचार्य स्वसमीप आहूय कुतो नोक्तवानित्यत आह—**राजेति** । 'वीरपुरुषा अत्यादरेण युद्धे प्रवर्त्या·' इति राजनीतिकुशल इत्यर्थ· । आचार्यमुपसंगम्येत्यनेन दुर्योधनस्य भयोद्विग्नता सूचिता । भयोद्विग्नहृदयत्वेऽपि वचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानिति सूचनार्थं राजेत्येके । यत्तु तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावना नास्ति, अदृष्टभयं तु भ्रान्त्या अर्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते । स्वपुत्रकृतराज्यसमर्पणशङ्कया तु माग्लासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्ट्यमेव प्रथमतो वर्णयति दृष्ट्वेतीति केचित् । तत्तु पूर्वोक्तग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २ ॥ तदेवोदाहरति—**पश्येत्यादिना** । एतां भवदादीनतिरथानपरिगणय्य संमुखे स्थितां पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भूमौ कुरुक्षेत्रे मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः समवेता मिलिताः सन्तः कि कृतवन्तः ॥ १ ॥ **दृष्ट्वेति** । पाण्डवानामनीक सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया व्यवस्थितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाण वाक्यमुवाच ॥ २ ॥ तदेव वाक्यमाह—**पश्यैतामित्यादिनवभिः श्लोकैः** । भो आचार्य, पाण्डवानां विततां चमू सेनां पश्य । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पाण्डवाः शुद्धविद्यापुरुषोचिता विद्यात्मानस्ते किमकुर्वत । कैः खलु के जिता इति यावत् । ममेति कायन्तीति मामका अविद्यापुरुषाः । पाण्डुः

१ भाष्यव्याख्याकृत . २ भाष्यटीकाकृतः.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भयलेशशून्यामवस्थितां चमूमिमां सेनां पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेकाक्षौहिणीसहितामक्षोभ्यां पश्येत्याचार्यं दुर्योधनो नियुङ्क्ते, नियोगद्वारा च तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन्क्रोधातिरेकमुत्पादयितुमुत्सहते । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा परापरपक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तन्निरसनं सुकरमिति मन्वानः सन्नाह—**व्यूढामिति** । राज्ञो द्रुपदस्य पुत्रस्तव शिष्यो धृष्टद्युम्नो लोके ख्यातिमुपगतः स्वयं च शस्त्रास्त्रविद्यासंपन्नो महामहिमा तेन व्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमां चमूं किमिति न प्रतिपद्यसे किमिति वा मृष्यसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयन्नाह—**अत्रेति** । अस्यां हि प्रतिपक्षभूतायां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं विशेषणम् ॥ ३ ॥ महेष्वासा महान्त इष्वासाः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न करिष्यतीति संभाव्य तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन् तस्य क्रोधातिशयमुत्पादयितुमाह । एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महानुभावानवगणय्य भयशून्यत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमनेकाक्षौहिणीसहितत्वेन दुर्निवारां पश्यापरोक्षीकुरु । प्रार्थनायां लोट् । अहं शिष्यत्वात्त्वामाचार्यं प्रार्थय इत्याह—**आचार्येति** । दृष्ट्वा च तत्कृतामवज्ञां स्वयमेव ज्ञास्यसीति भावः । ननु तदीयावज्ञा सोढव्यैवास्माभिः प्रतिकर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह—**व्यूढां तव शिष्येणेति** । शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव । व्यूढां[1] धृष्टद्युम्नेनेत्यनुक्त्वा द्रुपदपुत्रेणेति कथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थम् । धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थम् । व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनम् । अन्यच्च हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य, नतु मम । तेषु स्नेहातिशयात् । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोऽपि त्वयाध्यापित इति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमिति सूचयति । शत्रोस्तव सकाशात्त्वद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्वम् । अतएव तच्चमूदर्शनेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वान्नान्यस्य कस्यचिदपि । यंप्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्येत्याचार्यंप्रति तत्सैन्यं प्रदर्शयन्निगूढं द्वेषं द्योतयति । एवंच यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्याचार्येऽपीदृशी दुष्टबुद्धिस्तस्य काऽनुतापशङ्का सर्वाभिशङ्कित्वेनातिदुष्टाशयत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ नन्वेकेन द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेतामस्मदीयो यःकश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमुत्ताम्यसीत्यत आह—**अत्र शूरा इत्यादिभिस्त्रिभिः** । न केवलमत्र धृष्टद्युम्न एव शूरो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चमूं सेनां महतीमनेकाक्षौहिणीयुक्तामक्षोभ्यां द्रुपदस्य पुत्रेण धृष्टद्युम्नेन तव शिष्येण बुद्धिमता व्यूढां व्यूहरचनया स्थापितां पश्य । हे आचार्य, उभयेषामाचार्यस्यापि तव पाण्डवेषु प्रीतिर्न युक्ता, यतस्त्वामपरिगणय्य तव संमुखे महती सेना तैः स्थापितेत्याशयः । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति पदद्वयेन द्रुपदपुत्रस्य स्वमृत्योरपि त्वया शिक्षणं कृतमिति मृत्योरपि तव भयं नास्तीति सूचितम् । एतेन स्वमृत्युना सह मया कथं योद्धव्यमिति शङ्कापि परिहृता । शिक्षितमपि मूर्खेण विस्मर्यते इति शङ्कानिरासाय धीमतेत्युक्तम् । परपक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तन्निरसनमतिसुकरमिति मन्वानः सन्नाह—**व्यूढामित्यादिनेत्येके** । द्रुपदपुत्रेणेति कथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थम् । धीमतेत्यनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थम् । पश्येति व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थम् । अन्यच्च राजा अवचनमब्रवीत् । हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य, नतु मम । तेषु स्नेहाधिक्यात् । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोऽपि त्वयाध्यापित इति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमिति सूचयति । शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्वमतएव तच्चमूदर्शनेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वान्नान्यस्य कस्यचिदपि । यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्येत्याचार्यं प्रति निगूढं द्वेषं द्योतयति । एवंच यस्य धर्मक्षेत्रेऽपीदृक् दुष्टबुद्धिस्तस्य काऽनुतापशङ्केति भाव इति केचित्[2] । अन्यचेत्यारभ्य युद्धार्थं प्रार्थनां कुर्वतो दुर्योधनस्य प्रणिपातादिपुरःसरं आचार्यसमीपं गतस्यात्मनः शिक्षितारं रक्षितारं च प्रत्येवमभिप्रायवर्णनं प्रकृतासंगतं नवेति विद्वद्भिर्निर्मत्सरैः पक्षपातवर्जितैर्विचार्यम् । अनुतापशङ्का मूलविरुद्धेति तु पूर्वमुक्तमेव । नन्वनेन कृतं प्रतारणं बुद्ध्वैवाचार्येणोत्तरं न दत्तमिति चेत् । न । आचार्याभाषणस्य प्रकृतविरुद्धार्थकल्पनांविनैव वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तौ तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ ३ ॥ शत्रुसैन्ये प्रसिद्धाञ्छूरान्दर्शयन्ननुपेक्षणीयत्वं वारयति—**अत्रेति** । महान्त इष्वासा धनूंषि येषां ते । तेषां युद्धाकुशलतां निर-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

व्यूहरचनया अधिष्ठिताम् ॥ ३ ॥ **अत्र शूरा इति** । अत्रास्यां चम्वां इषवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते एभिरितीष्वासाः धनूंषि । महान्त इष्वासा येषां ते तथा । भीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः शूराः शौर्येण क्षात्रधर्मेणोपेताः सन्ति । तानेव

१ मधुसूदन. २ मधुसूदन॰.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सेनायां शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशलाः भीमार्जुनाभ्यां सर्वसंप्रतिपन्नवीर्याभ्यां तुल्या युद्धभूमावुपलभ्यन्ते । तेषां युद्धशौण्डीर्यं विशदीकर्तुं विशिनष्टि—**महेष्वासा इति** । इषुरस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या धनुस्तदुच्यते, तच्च महदन्यैरप्रधृष्यं तद्येषां ते राजानस्तथा विवक्ष्यन्ते । तानेव परसेनामध्यमध्यासीनान्परपक्षानुरागिणो राज्ञो विज्ञापयति—**युयुधान** इत्यादिना **सौभद्रो द्रौपदेयाश्चे**त्यन्तेन ॥ ४ ॥ किंच **धृष्टकेतुरिति** । स्पष्टम् ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्त्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति—**सर्व एवेति** ॥ ६ ॥ यद्येवं परकीयं बलमतिप्रभूतं प्रतीत्यातिभीतव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

धनूंषि येषां ते । युयुधानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥ ४ ॥ धृष्टकेत्वादयः षट् ॥ ५ ॥ युधामन्यूत्तमौजसौ सौभद्रोऽभिमन्युः पञ्च द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारात् पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ग्राह्याः । सर्वेऽपि महारथा एव । तल्लक्षणं तु 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' इति ॥ ६ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

येनोपेक्षणीयता स्यात् । किंतस्यां चम्वामन्येऽपि बहवः शूराः सन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यतनीयमित्यभिप्रायः । शूरानेव विशिनष्टि—**महेष्वासा इति** । महान्तोऽन्यैरप्रधृष्या इष्वासा धनूंषि येषां ते तथा । दूरतएव परसैन्यविद्रावणकुशला इति भावः । महाधनुरादिमत्त्वेऽपि युद्धकौशलाभावमाशङ्क्याह—युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसंप्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां समास्तुल्याः । तानेवाह—**युयुधान** इत्यादिना **महारथा** इत्यन्तेन । युयुधानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः । अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषणं महारथ इति । धृष्टकेतुचेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति । पुरुजित्कुन्तिभोजशैब्यानां विशेषणं नरपुंगव इति । विक्रान्तो युधामन्युः वीर्यवांश्चोत्तमौजा इति द्वौ । अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानि । सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । चकारादन्येऽपि पाण्ड्यराजघटोत्कचप्रभृतयः । पञ्च पाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धा एवेति न गणिताः । ये गणिताः सप्तदशान्येऽपि तदीयाः सर्वएव महारथाः सर्वेऽपि महारथाएव नैकोऽपि रथोऽर्धरथो वा । महारथा इत्यतिरथस्याप्युपलक्षणम् । तल्लक्षणं च 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्येवं परबलमतिप्रभूतं दृष्ट्वा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्यति—**युधीति** । युद्धे भीमार्जुनसमा इति । भीमार्जुनाभ्यां तुल्याः । युयुधानः सात्यकिः । महारथ इति संनिहितस्य द्रुपदस्यैव विशेषणम्, एकवचनस्वारस्यात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एतेन युयुधानादीनां महारथ इति विशेषणं, धृष्टकेत्वादीनां वीर्यवानिति, पुरुजिदादीनां नरपुंगव इति पक्षान्तरं प्रत्युक्तम् । आवृत्तेश्च प्रयोजनशून्यगौरवग्रस्तत्वेनाङ्गीकारायोगात् । यदपि अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानीति । तदपि न । महारथ इत्यस्य वीर्यवानित्यस्य च पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सौभद्रः सुभद्रापुत्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । द्रुपदश्च महारथ इत्युक्तमयुक्तं, यतोऽन्येऽपि महारथा भीष्मप्रोक्ताः सन्तीत्याशङ्क्य तदङ्गीकरोति—**सर्व एवेति** । निर्दिष्टाश्चकारपरिगृहीताश्च महारथाः । एतल्लक्षणं तु 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो युध्येत्तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' इति । यद्यपि परपक्षेऽतिरथादयोऽपि सन्ति तथापि तत्तिरोधानं तवातिरथस्य महारथानां निवारणे सामर्थ्यम् । नत्वन्येषामतिरथादीनामित्याचार्यस्योत्साहजननार्थम् । सर्वेऽपि महारथा एव नत्वेकोऽपि रथोऽर्धरथो वा । महारथा इत्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नामभिर्निर्दिशति । युयुधानः सात्यकिः ॥ ४ ॥ किंच—**धृष्टकेतुरिति** । चेकितानो नाम एको राजा । नरपुङ्गवो नरश्रेष्ठः शैब्यः ॥ ५ ॥ **युधामन्युश्चेति** । विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः । सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रौपद्यां पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । महारथादीनां लक्षणम्—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्यो-

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

द्भिदधासि हन्त संधिरेव परैरिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्य ब्रवीति—**अस्माकमिति** । तुशब्देनान्तरुत्पन्नमपि स्वकीयं भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति । ये खल्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षमुपस्तान्मयोच्यमानान्निबोध । निश्चयेन मद्वचनादवधारयेत्यर्थः । यद्यपि त्वमेव त्रैवर्णिकेषु त्रैविद्यवृद्धेषु प्रधानत्वात्प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि मदीयसैन्यस्य ये मुख्यास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं करोमि न त्वज्ञातं किंचित्तव ज्ञापयामीति मत्वाह—**द्विजोत्तमेति** ॥ ७ ॥ तानेव स्वसेनानिविष्टान्पुरुषधौरेयानात्मीयभयपरिहारार्थं परिगणयति—**भवानित्यादिना** ॥ ८ ॥ द्रोणादिपरिगणनस्य परि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विशिष्टाः श्रेष्ठाः । निबोध बुध्यस्व । भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेरिदं रूपम् । संज्ञार्थं अस्मत्पक्षेऽपि शूराः सन्तीति ज्ञापनार्थम् । परेषु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहभङ्गो माभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णः स्वभ्राता । सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः । जयद्रथ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भीतोऽसि हन्त तर्हि संधिरेव परैरिष्यतां किं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याह । तुशब्देनान्तरुत्पन्नमपि भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति । अस्माकं सर्वेषा मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध निश्चयेन मद्वचनादवधारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधे रूपम् । ये च मम सैन्यस्य नायका मुख्या नेतारस्तान्संज्ञार्थं असंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि न त्वज्ञातं किंचिदपि तव ज्ञापयामीति । द्विजोत्तमेति विशेषणेनाचार्यं स्तुवन्स्वकार्ये तदाभिमुख्यं संपादयति । दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्युद्धाकुशलस्त्वं, तेन त्वयि विमुखेऽपि भीष्मप्रभृतीनां क्षत्रियप्रवराणा सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः । संज्ञार्थमिति प्रियशिष्याणां पाण्डवानां चमूं दृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव स्वीयवीरविस्मृतिर्माभूदिति ममेयमुक्तिरिति भावः । तत्र विशिष्टान् गणयति—भवान् द्रोणः भीष्मः कर्ण. कृपश्च । समिति संग्रामं जयतीति समितिजय इति कृपविशेषणं कर्णादनन्तरं गण्यमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थम् । एते चत्वारः सर्वतो विशिष्टा । नायकान् गणयति—अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः । भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनवद्विकर्णाद्यपेक्षया तत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोषार्थम् । विकर्णः स्वभ्राता कनीयान् । सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठत्वाद्भूरिश्रवाः । जयद्रथ सिन्धुराज । 'सिन्धुराजस्तथैव च' इति क्वचित्पाठः । किमेता-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तिरथस्याप्युपलक्षणमिति केचित् ॥ ६ ॥ ननु ते बहवो महारथा मयैकेनातिरथेनापि कथं निवार्या इत्याशङ्क्यान्येऽपि तव सहकारिणोऽस्मत्सैन्ये महाशूरा. सन्तीत्याह—**अस्माकमिति** । यद्येवं परकीयबलमतिप्रभूतं प्रतीत्य भीतोऽसि तर्हि संधिरेव तैरिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याशङ्क्याह—अस्माकमित्येके । अस्माकं सर्वेषां मध्ये विशिष्टा उत्कृष्टा मम सैन्यस्य च मुख्यास्तान्निबोध जानीहि । असंख्येषु मध्ये कतिचिन्नामभिरुक्त्वावशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि विज्ञापनं करोमि, नतु किंचिदज्ञातं ज्ञापयामि, अत्युत्तमत्वात्तवेत्याशयेनाह—**द्विजोत्तमेति** । द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वाद्युद्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेऽपि भीष्मप्रमुखाणां क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरिति दुर्योधनदौष्ट्यमिति केचित् ॥७॥ तानेव विशिष्टान् स्वसेनानायकान् परिगणयति—**भवानित्यादिना** । समिति संग्रामं जयतीति तथा । समितिजयपदं मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । कर्णात्पश्चात्परिगणनेन कृपाश्वत्थाम्नोः कोपो माभूदिति तयोर्विशेषणत्वेन समितिजयपदोपादानम् । विकर्ण. स्वभ्राता । सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ गणयितुमसं-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

धयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो युध्येत्तन्न्यूनोऽर्धरथी मतः ॥' इति ॥ ६ ॥ **अस्माकमिति** । निबोध बुध्यस्व । नायका नेतारः । संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तानेवाह—**भवानिति द्वाभ्याम्** । भवान्द्रोणः । समिति संग्रामं जयतीति तथा ।

१ 'दत्तिजयद्रथ' म पाठ.. २ मधुसूदन'. ३ भाष्यटीकाकृतः. ४ मधुसूदनः.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शिष्टपरिसंख्यार्थत्वं व्यावर्तयति—**अन्ये चेति** । सर्वेऽपि भवन्तमारभ्य मदीयपृतनायां प्रविष्टाः स्वजीवितादपि मह्यं स्पृहयन्तीत्याह—**मदर्थ इति** । यत्तु तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति—**नानेति** । नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा । बहुविधायुधसंपत्तावपि तत्प्रयोगे नैपुण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेन्नेत्याह—**सर्वे इति** ॥ ९ ॥ राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेत्वन्तरमाचार्यं प्रत्यावेदयति—**अपर्याप्तमिति** । अस्माकं खल्विदमेकादशसंख्याकाक्षौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मेण च प्रथितमहामहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थम् । एतेषां पुनस्तदल्पं सप्तसंख्याकाक्षौहिणीपरिमितं बलं भीमेन च चपलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तम् । अस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः । अथवा तदिदमस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमधृष्यमक्षोभ्यम्, एतेषां तु पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितम् । सोढुं शक्यमित्यर्थः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्माकमस्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते, इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं, भीमाभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदयो यस्मादस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

पदस्थाने 'तथैव च' इति क्वचित्पाठः ॥ ८ ॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः । शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि नानाविधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥ पर्याप्तं परित आप्तं परिवेष्टितम् । पाण्डवसैन्यं हि सप्ताक्षौहिणीमितत्वादल्पं बहुनैकादशाक्षौहिणीमितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं नतु तदीयेनास्मदी-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वन्त एव नायका नेत्याह—अन्ये च शल्यकृतवर्मप्रभृतयो मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थेन त्यक्तजीविता इत्यनेन स्वस्मिन्ननुरागातिशयस्तेषां कथ्यते । एवं स्वसैन्यबाहुल्यं तस्य स्वस्मिन्भक्तिः शौर्यं युद्धोद्योगो युद्धकौशलं च दर्शितं शूरा इत्यादिविशेषणैः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ राजा पुनरपि सैन्यद्वयसाम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिक्यमावेदयति—अपर्याप्तमनन्तमेकादशाक्षौहिणीपरिमितं भीष्मेण च प्रथितमहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिनाभित सर्वतो रक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाधिष्ठितमस्माकं बलम् । एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्ताक्षौहिणीमात्रात्मकत्वान्न्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितम्, तस्मादस्माकमेव विजयो भविष्यतीत्यभिप्रायः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्माकमस्मभ्यम् । कीदृशं तत् । भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्माभिर्यस्मै यन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं, इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमोऽतिदुर्बलहृदयोऽभिरक्षितो यस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं यस्माद्भीमोऽत्ययोग्य एवैतन्निवृत्त्यर्थं तैः रक्षितस्तस्मादस्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः । एवंचेन्निर्भयोऽसि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ख्यान्सर्वानपि संगृह्णाति—**अन्ये चेति** । बहवोऽपरिमिता स्वजीवितादप्यधिका मयि सर्वेषां भवदादीनां प्रीतिरस्तीत्याह—**मदर्थ इति** । त्यक्तं जीवितं यैस्ते मदर्थे जीवितमपि गच्छति चेत्तर्हि सर्वैस्त्यज्यत इति भाव । परे महेष्वासा अस्मदीयास्तु नानाशस्त्रप्रहरणा इति स्वकीयानामुत्कर्षं द्योतयन्नाह—नानाविधानि शस्त्राणि खड्गादीनि प्रहरणानि गदादीनि च येषां ते । युद्धाकुशलतानिरासार्थमाह—**सर्वे इति** । युद्धे विशारदा विचक्षणा ॥ ९ ॥ स्वोत्कर्षे हेत्वन्तरमाह—**अपर्याप्तमिति** । तत्परेषां बलमस्माकं बलं सैन्यमभिभवितुमपर्याप्तमसमर्थं, यतोऽस्माकं बलं भीष्मेण प्रथितमहिम्नातिशूरेण रक्षितमिदमस्मदीयं तु बलमेतेषां सैन्यमभिभवितुं पर्याप्तं समर्थम् । यतः परेषां बलं भीमेन बालेनाभिरक्षितमित्यर्थः । यद्वा तत्परोक्षं सर्वं विषयीकर्तुमशक्यमस्माकं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ **अन्ये चेति** । मदर्थे मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः । नाना अनेकानि शस्त्राणि प्रहरणसाधनानि येषां ते । युद्ध विशारदाः । निपुणा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततः किमित्यत आह—**अपर्याप्तमिति** । तत् तथाभूतवीरैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माक बल सैन्यमपर्याप्त तैः सह योद्धुमसमर्थ भाति । इद तु एतेषां पाण्डवानां बल भीमे-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शुद्धः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ किंवानेन बहुपरिगणनेन इदं तावद्वस्तुतत्त्वमित्याह—अपर्याप्तमिति । भीमसेना-

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मशेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणादीनां प्रार्थयते—अयनेष्विति । कर्तव्यविशेषद्योती चशब्दः । समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्यन्ते, सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति, तेषु सर्वेषु प्रक्लृप्तं प्रविभागमप्रत्याख्याय भवानश्वत्थामा कर्णश्चेत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः सन्तो भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु, तस्य हि रक्षणे सर्वमस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्, परबलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्यास्माभी रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ तमेवमाचार्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यमित्यर्थः । एवंच पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥ अयनेषु व्यूहरचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वेस्वे स्थाने स्थिता यूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षन्तु । अस्य सेनापतेश्चाञ्चल्ये सर्वापि सेना आकुलीभवेत् । तत्स्थैर्ये स्थिरा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तर्हि किमिति बहु जल्पसीत्यत आह । कर्तव्यविशेषद्योती तुशब्दः ॥ १० ॥ समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति । तत्रैवंसति यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिता सन्तो भवन्तः सर्वेऽपि युद्धाभिनिवेशात्पुरत. पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु । भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्रसादादेव सर्व सुर-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

बलं भीष्मेण चाभिरक्षितमतोऽपर्याप्तं पर्याप्तुमभिभवितुं क्षोभयितुमशक्यम् । एतेषां त्विदं परिदृश्यमानं परिमितमितियावत् । भीमेन चाभिरक्षितमतः पर्याप्तं पर्याप्तुमभिभवितुं क्षोभयितुं सोढुं च शक्यमित्यर्थ । यद्वा तत्तस्मात् अस्माकमिदं बलमपर्याप्तं परि समन्तादितस्तत. सर्व प्राप्तं न भवति किंतु स्वकीयमेव बहु, एतेषां तु बलं परि समन्तादितस्तत· प्राप्तं पर्याप्तमतोऽस्मत्सैन्यं मनो दत्त्वा युद्धं करिष्यतीति कृत्वास्माकं प्राबल्यमिति भाव· । अस्माकं किलेदमेकादशाक्षौहिणीपरिमितं बलं भीष्मेण चाभिरक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थ, एतेषां पुनस्तदल्पं सप्ताक्षौहिणीपरिमितं बलं भीमेन चपलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तम् । अस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थ· ॥ अथवा तदिदमस्माकं बलमपर्याप्तमनल्पं भीष्मेण चाधिष्ठितं, तेषां तु बलं पर्याप्तमल्पं भीमेन चाधिष्ठितमतोऽस्माकमेव जयो भविष्यतीति भाव· । अथवा तत्पाण्डवानां बलमस्माकमस्मभ्यं अपर्याप्तं नालम्, यत एतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितो निवृत्त्यर्थमस्मै । तत· इदं पुनरस्मदीयं बलं तेषां परिभवे पर्याप्तं समर्थम् । यतो भीमोऽभिरक्षितोऽस्मै तत् अस्मत्सैन्यनिवृत्त्यर्थ दुर्बलहृदयो भीम परैरभिरक्षित इत्यर्थइत्येके । यत्तु तथाभूतैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमपि अस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तै· सह योद्धुमसमर्थ भाति, इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं सत् पर्याप्तं समर्थ भाति । भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादिति भाव इति तदुपेक्ष्यम् । प्रकरणविरोधात् । तदेवं बहुमानयुक्तं राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्म किं कृतवानिति स्वग्रन्थविरोधाच्च ॥ १० ॥ तस्माद्भीष्ममेव सेनापति गुणभूता भवन्तो रक्षन्त्विति प्रार्थयते—**अयनेष्विति** । संग्रामप्रारम्भे योधानां यथाप्रधानं संख्ये पूर्वपरादिविभागेन नियतेष्ववस्थितिस्थानेष्वयनेषु । तुना कर्तव्यविशेषो द्योत्यते । यथाभागं विभागेन प्राप्तं स्वस्थानमवस्थिता सावधानतया स्थिता सर्व एव भवन्त· सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये स्थितं युद्धे व्यग्रं सेनापति भीष्ममेवाभि समन्ताद्रक्षन्तु परबलनिवृत्त्यर्थमस्माभिस्तस्मिन्रक्षिते सर्वमस्मदीयं रक्षितं स्यादित्यर्थ ॥ ११ ॥ एवं स्वस्याप्राधान्यं श्रुत्वा तूष्णीं स्थितमाचार्यं तं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नाभिरक्षितं सत् पर्याप्तं समर्थं भाति । भीष्मस्योभयपक्षपातित्वात् । अस्मद्बल पाण्डवसैन्यं प्रत्यसमर्थम् । भीमस्यैकपक्षपातित्वात् ॥ १० ॥ तस्माद्भवद्भिरेव वर्तितव्यमित्याह—**अयनेष्विति** । अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तः सर्वे भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु यथाऽन्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्येत तथा रक्षन्तु । भीष्मबलेनैवास्माक जीवि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भिरक्षितं पाण्डवीयं बलं अस्माकमपर्याप्तं जेतुमसमर्थं, यदि वा अपर्याप्तं कियत्तदस्मद्बलस्येत्येवार्थः । इदं तु भीष्माभिरक्षितं बलमस्माकं संबन्धि एतेषां पाण्डवानां जेतुं शक्तं यदि वा पर्याप्तं बहुना समरे जय्यमेतैरिति ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेष्वित्यत्र अयनानि वीथयः । अमी आचार्यादयः । रोषबुद्ध्या बुद्धावारोप्यमाणा वधकर्मतयावश्यं पापदायिनः । तथा भोगसुखादिदृष्टार्थमेतद्युद्धं क्रियते इति बुद्ध्या

---

१ भाष्यटीकाकृत. २ श्रीधरः.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रति संवादं कुर्वन्तं भयाविष्टं राजानं दृष्ट्वा तदभ्याशवर्ती पितामहस्तद्बुद्ध्यनुरोधार्थमित्थं कृतवानित्याह—**तस्येति** । राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वारकं सम्यगुत्पादयन् भयं तदीयमपनिनीषुरुच्चैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापूरितवान् । किमिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतते कुरुवृद्धत्वात्तस्य कुरुराजत्वात् पितामहत्वाच्चास्य दुर्योधनभयापनयनार्था प्रवृत्तिरुचिता तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च तस्य च सिंहनादे शङ्खशब्दे च परेषां हृदयव्यथा संभाव्यते दूरादेवारिनिवहंप्रति भयजननलक्षणप्रतापत्त्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षैस्तैस्तै राजभिः शङ्खादयो वाद्यविशेषा झटिति शब्दवन्तः संपादिताः । स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुमुलो बहुलं भयं परेषां परिद्योतयन्नासीदित्याह—**तत इति** ॥ १३ ॥ एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालक्ष्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

च भवेदतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्य एवं वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन विनद्येत्यस्यानुप्रयोगः कषादित्वात् 'समूलकाषं कषतिस्म दैत्यान्' इत्यादिवत् । कुरुवृद्धो भीष्मः । प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभावान्पाण्डवान्दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति शङ्खं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ स्तौतु वा निन्दतु वा एतदर्थे देहः पतिष्यत्येवेत्याशयेन तं हर्षयन्नेव सिंहनादं विनद्य शङ्खवाद्यं च कारितवानित्याह । एवं पाण्डवसैन्यदर्शनादतिभीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इदानीमप्ययं मां प्रतारयतीत्यसंतोषवशादाचार्येण वाङ्मात्रेणाप्यनादृतस्याचार्योपेक्षां बुद्ध्वा, अयनेष्वित्यादिना भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य राज्ञो भयनिवर्तकं हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं स्वविजयसूचकं जनयन्नुच्चैर्महान्तं सिंहनादं विनद्य कृत्वा । यद्वा सिंहनादमिति णमुलन्तम् । अतो रैपोषं पुष्यतीतिवत्तस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः । शङ्खं दध्मौ वादितवान् । कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं पितामहत्वादनुपेक्षणं, नत्वाचार्यवदुपेक्षणं, प्रतापवत्त्वादुच्चैः सिंहनादपूर्वकशङ्खवादनं परेषा भयोत्पादनाय । अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकालत्वेऽप्यभिचरन्यजेतेतिवज्जनयन्निति शताऽवश्यंभावित्वरूपवर्तमानत्वे व्याख्यातव्यः ॥ १२ ॥ ततो भीष्मस्य सेनापतेः प्रवृत्त्यनन्तरं पणवा आनका गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसा तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त वादिताः । कर्मकर्तरि प्रयोगः । स शब्दस्तुमुलो महानासीत्तथापि न पाण्डवानां क्षोभो जात इत्यभिप्राय· ॥ १३ ॥ अन्येषामपि रथस्थत्वे स्थितएवासाधारण्येन रथोत्कर्षकथनार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्युक्त इत्यादिना रथस्थत्वक-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दृष्ट्वा खिन्नं स्वस्मिन्नतिभक्तिमन्तं दुर्योधनं चालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षोत्पादने प्रवृत्त इत्याह—**तस्येति** । दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं सिंहनादशङ्खशब्दकरणद्वारकं सम्यगुत्पादयंस्तदीयखेदापनयार्थमुच्चैः सिंहनादं विनद्य कृत्वा शङ्खं दध्मौ आपूरितवान् । कुरुवृद्धः पितामहः कुरुवृद्धत्वात् पितामहत्वात् तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च भीष्मस्योक्तार्थे प्रवृत्तिरुचितैवेति भावः । असामर्थ्यं वारयति—**प्रतापवानिति** । कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञातं पितामहत्वादनुपेक्षणं नत्वाचार्यवदुपेक्षणमिति केचित् ॥ १२ ॥ **तत इति** । दुर्योधनाभिप्रायानुरोधिभीष्मप्रवृत्त्यनन्तर शङ्खादयो वाद्यविशेषा भीष्मानुसारिभिः सहसैव झटित्यभ्यहन्यन्ताभिहता वादिताः । स शब्दस्तुमुलो महाञ्जातः ॥ १३ ॥ स शब्दः परेषां वीररसोद्भावको जातो नतु भयजनक इत्याशयेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तमिति भावः ॥ ११ ॥ तदेवं बहुमानयुक्तं राज्ञो दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवांस्तदाह—**तस्येति** । तस्य राज्ञः हर्षं संजनयन् कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैर्महान्तं सिंहनादं कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—**तत इति** । पणवा आनकाः गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः । सहसैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह—**तत इति पञ्चभिः** । ततः

१ मधुसूदन..

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परिसरवर्तिनौ केशवार्जुनौ श्वेतैर्हयैरतिबलपराक्रमैर्युक्ते महत्यप्रधृष्ये रथे व्यवस्थितावप्राकृतौ शङ्खौ पूरितवन्तावित्याह—**ततः श्वेतैर्हयैरिति** ॥ १४ ॥ तयोः शङ्खयोर्दिव्यत्वमेवावेदयति—**पाञ्चजन्यमिति** । केशवार्जुनयोर्युद्धाभिमुख्यं दृष्ट्वा संहृष्टः सारस्येन समररसिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिमुखोऽभूदित्याह—**पौण्ड्रमिति** ॥ १५ ॥ एतेषामीदृशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपालनावकाशमासाद्य राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति—**अनन्तेति** । ज्यायसां भ्रातॄणामनुसरणमावश्यकमिति मत्वा तयोर्यवीयसोर्भ्रात्रोरपि प्रवृत्तिमाह—**नकुल इति** ॥ १६ ॥ अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां राज्ञामैकमत्यं विज्ञापयन् धृतराष्ट्रस्य दुराशां संजयो व्युदस्यति—**काश्यश्चेत्यादिना** ॥ १७ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शतृप्रत्ययः । हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यन्त अभिहताः । कर्मकर्तरिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

थनम् । तेनाग्निदत्ते दुष्प्रधृष्ये रथे स्थितौ । सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः । पाञ्चजन्यो देवदत्त. पौण्ड्रोऽनन्तविजयः सुघोषो मणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथनम्, परसैन्ये स्वस्वनामभिः प्रसिद्धा एतावन्तः शङ्खाः भवत्सैन्ये तु नैकोऽपि स्वनामप्रसिद्धः शङ्खोऽस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थम् । सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहायः पाण्डवानामिति कथयितुं हृषीकेशपदम् । दिग्विजये सर्वान्राज्ञो जित्वा धनमाहृतवानिति सर्वथैवायमजेय इति कथयितुं धनंजयपदम् । भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्म यस्य तादृशः वृकोदरत्वेन बह्वन्नपाकादतिबलिष्ठो भीमसेन इति कथितम् । कुन्तीपुत्र इति कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्धः, स्वयं च राजसूययाजित्वेन मुख्यो राजा, युधि चायमेव जयभागित्वेन स्थिरो नत्वेतद्विपक्षाः स्थिरा भविष्यन्तीति युधिष्ठिरपदेन सूचितम् । नकुलः सुघोषं सहदेवो मणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते ॥ १६ ॥ परमेष्वासः काश्यो महा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तेषां शङ्खपूरणे प्रवृत्तिमाह—**तत इति** । तुमुलशब्दानन्तरं श्वेतैर्हयैः शुक्लवर्णैरश्वैरतिबलपराक्रमैर्युक्तेऽग्निना दत्ते महत्युत्तमे रथे स्थितौ नतु भयप्रचलितौ माधवो लक्ष्मीपतिः पाण्डवोऽर्जुनश्चैव दिव्यावप्राकृतौ शङ्खौ प्रदध्मतुः पूरितवन्तौ । माधव इति शङ्खशब्देनैव तव पुत्रेभ्यो राज्यलक्ष्मीमाहृतवानिति सूचनार्थम् । पाण्डव इति तदीयराज्यं तस्यैव भविष्यतीति ॥ १४ ॥ हृषीकेश इन्द्रियेश इति पदं पाण्डवानां पाण्यादीन्द्रियेभ्यो बलप्रदः, परेषां तु तेभ्यस्तदप्रदः प्रत्युत हारक इति सूचनार्थम् । दिग्विजये गोग्रहे च राज्ञो भीष्मादींश्च जित्वा धनं गोधनं चाहृतवानतः सर्वैरप्ययमजेय इति कथयितुं धनंजयपदम् । माधवार्जुनयोः शङ्खशब्दं श्रुत्वा संहृष्टो युद्धरसिको भीमसेनोऽपि शङ्खं वादितवानित्याह—**पौण्ड्रमिति** । अतिरौद्रे दुःशासनरक्तपानादिकर्मणि समर्थत्वेन पीतं च रक्तमपि तदुदरस्थवृकाग्निना जीर्णं भविष्यतीति भीमकर्मा वृकोदर इति पदाभ्यां सूचितम् । भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्म यस्य तादृशो वृकोदरत्वेन बह्वन्नपाकादतिबलिष्ठ इति कथितमितिकेचित् ॥ १५ ॥ एतेषां प्रवृत्तिमनुमोदयन् युधिष्ठिरोऽपि शङ्खपूरणे प्रवृत्त इत्याह—**अनन्तविजयमिति** । शत्रूञ्जित्वा निष्कण्टकराज्यलाभस्तस्यैव भविष्यतीति द्योतनार्थं राजेति पदम् । कुन्त्या दुःखं राज्यलाभेनापाकरिष्यतीति कुन्तीपुत्रत्वेन ध्वनितम् । युद्धे सर्वाञ्जित्वायमेव स्थिरो भविष्यतीति सूचनाय युधिष्ठिर इति । कुन्तीपुत्रः कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्ध. । स्वयं राजसूययाजित्वेन मुख्यो राजेति भाव इति केचित् । ज्येष्ठभ्रातॄणां मार्गं नकुलसहदेवावनुसृतवन्तावित्याह—**नकुल इति** । नकुलः सुघोषं सहदेवो मणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते । शङ्खतच्छब्दकर्तृनामकीर्तनेन परेषामुत्कर्षः सूचितः ॥ १६ ॥ अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां सर्वेषामैकमत्यं बोधयंस्तेषां प्रवृत्तिमाह—**काश्यश्चेत्यादिना** । काश्यः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानन्तरं स्यन्दने रथे स्थितौ सन्तौ कृष्णार्जुनौ दिव्यौ शङ्खौ प्रकर्षेण दध्मतुर्वादयामासतुः ॥ १४ ॥ तदेव विभागेन दर्शयन्नाह—**पाञ्चजन्यमिति** । पाञ्चजन्यादीनि श्रीकृष्णादिशङ्खानां नामानि । भीमं घोरं कर्म यस्य सः वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्माविति ॥ १५ ॥ **अनन्तजयमिति** । नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ । सहदेवो मणिपुष्पकं नाम ॥ १६ ॥ **काश्य-**

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

द्रुपद इति । परमेष्वासादिविशेषणचतुष्टयं प्रत्येकं संबध्यते ॥ १८ ॥ तैस्तै राजभिः शङ्खानापूरयद्भिरापादितो महान्घोषस्तुमुलोऽतिभैरवो नभश्चान्तरिक्षं पृथिवीं च भुवनं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषेणानुक्रमेण नादयन्नादयुक्तं कुर्वन् धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदयान्यन्तःकरणानि व्यदारयद्विदारितवान् । युज्यते हि तत्प्रेरितशङ्खघोषश्रवणात्त्रैलोक्याक्रोशे तमुपशृण्वतां तेषां हृदयेषु दोधूयमानत्वम् । तदाह—**स घोष इति** ॥ १९ ॥ दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवं भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पार्थादीनां पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति—**अथेत्यादिना** । भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि वैपरीत्याद्व्यवस्थितानप्रचलितानेव परान्प्रत्यक्षेणोपलभ्य हनूमन्तं वानरवरं ध्वजलक्षणत्वेनादायावस्थितोऽर्जुनो भगवन्तमाहेति संबन्धः । किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचनमित्याह—वाक्यमिदमिति । कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति तत्राह—**प्रवृत्त इति** । शस्त्राणामिषुप्रासप्रभृतीनां संपातः समुदायस्तस्मिन्प्रवृत्ते । प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत् । किं कृत्वा भगवन्तं प्रत्युक्तवानिति तदाह—**धनुरिति** । महीपतिशब्देन राजा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वैषम्येणावस्थितान् । कपिध्वजपाण्डवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

धनुर्धरः काशिराजः । न पराजितः पारिजातहरणबाणयुद्धादिमहासंग्रामेषु एतादृशः सात्यकिः । हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र, स्थिरो भूत्वा शृण्वित्यभिप्रायः । सुगममन्यत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतितुमुलोऽपि न पाण्डवानां क्षोभकोऽभूत्, पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु स शङ्खघोषो धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य तव संबन्धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् । हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः । यतस्तुमुलस्तीव्रः । नभश्च पृथिवीं च प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥ १९ ॥ धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति—**अथेत्यादिना** । भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि तद्विरुद्धतया युद्धोद्योगेनावस्थितानेव परान्प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसंपाते प्रवर्तमाने सति । वर्तमाने क्तः । कपिध्वजः पाण्डवो हनूमता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोऽर्जुनः सर्वथा भयशून्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

काशिराजः परमेष्वासः परमधनुर्धरः । सात्यकिश्चापराजितः पराजयमप्राप्तः । शिखण्डी च महारथः ॥ १७ ॥ सौभद्रोऽभिमन्युश्च महाबाहुः । परमेष्वासादिविशेषणचतुष्टयं प्रत्येकं संबध्यत इत्येके । पृथिवीपतित्वेन पृथिवीवद्दुःखं सोढुं योग्योऽसीति सूचितम् । पृथिवीपते धृतराष्ट्र, स्थिरो भूत्वा शृण्वित्यभिप्राय इति केचित्[२] ॥ १८ ॥ दुर्योधनादीनां त्वदीयानां शङ्खादिशब्दैः परेषां भयं नोत्पन्नं तेषां तु तैस्त्वदीयानां अत्यन्तं तदुत्पन्नमित्याशयेनाह—**स घोष इति** । तुमुल. तीव्र. शब्द धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयद्विदारणतुल्यां व्यथामजनयत् । युक्तं चैतदित्याशयेनाह—**नभ इति** । नभश्च पृथिवीं चैव व्यनुनादयन्प्रतिशब्देनापूरयन् ॥ १९ ॥ अथ तुमुलशब्देन व्यथाप्राप्त्यनन्तरमपि व्यवस्थितान्नतु पलायितान्धृतराष्ट्रसंबन्धिनो दृष्ट्वा प्रत्यक्षेणोपलभ्य प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते शस्त्राणां संपातः समुदायः तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सति पाण्डवो धनुरुद्यम्य गाण्डीवं धनुरुद्यतं कृत्वा हृषीकेशमुवाचेत्यन्वयः । पाण्डोरतिवीरस्य महीपतेः पुत्रत्वात्स्वयमतिशूरः कपिर्वानरो हनूमान् सीतात्मिकां लक्ष्मीं भगवते रामचन्द्राय प्रापयिता । शत्रुपरा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

श्चेति । काश्यः काशिराजः । कथंभूतः । परमः श्रेष्ठ इष्वासो धनुर्यस्य सः ॥ १७ ॥ **द्रुपद इति** । हे पृथिवीपते हे धृतराष्ट्र ॥ १८ ॥ स च शङ्खाना नादस्त्वदीयानां महाभयं जनयामासेत्याह—**स घोष इति** । धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि विदारितवान् । किं कुर्वन् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ तस्मिन्समये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेत्याह—**अथेति** चतुर्भिः ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

क्रियमाणं युद्धे वध्यहननादि तदवश्यं पातककारीति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

---

१ भाष्यटीकाकृत. २ मधुसूदनः.

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रज्ञाचक्षुः संजयेन संबोध्यते ॥ २० ॥ तदेव गाण्डीवधन्वनो वाक्यमनुक्रामति—**सेनयोरिति** । उभयोरपि सेनयोः संनिहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सर्वेश्वरो नियुज्यते । किं हि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठति । युक्तं हि भगवतो भक्तपारवश्यम् । अच्युतेतिसंबोधनतया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ २१ ॥ मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थापनस्थानं निर्धारयति—**यावदिति** । एतान्प्रतिपक्षे प्रतिष्ठितान्भीष्मद्रोणादीनस्माभिः सार्धं योद्धुमपेक्षावतो यावद्गत्वा निरीक्षितुमहं क्षमः स्यां तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः । किंच प्रवृत्ते युद्धप्रारम्भे बहवो राजानोऽमुष्यां युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं, नहि क्वचिदपि मम गतिप्रतिहतिरस्तीत्याह—**कैर्मयेति** ॥ २२ ॥ प्रतियोगिनामभावे कथं तव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शौर्यं च प्रदृश्यते ॥ २० ॥ हृषीकेशं सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञम् । वाक्यमेवाह नतु कंचिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदम् । वाक्यमेवाह—**सेनयोरिति** ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह—**यावदिति** । कैः सह मया योद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबन्धः । के वा मां जेतुं यतन्ते मया वा के जेतव्या इत्यालो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वेन युद्धाय गाण्डीवं धनुरुद्यम्य हृषीकेशमिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वान्तःकरणवृत्तिज्ञं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् नत्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृश्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः कौशलं वदन्नविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसीति नीतिधर्मयोरभावात्तव जयो नास्तीति महीपते इति संबोधनेन सूचयति । तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति—सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः संनिहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थिरीकुर्विति सर्वेश्वरो नियुज्यतेऽर्जुनेन । किं हि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति । नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शत्रवो रथाच्च्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह—**अच्युतेति** । देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां को वा च्यावयितुमर्हतीति भावः । एतेन सर्वदा निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तः कोपोऽपि परिहृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह—योद्धुकामान् नत्वस्माभिः सह संधिकामान् । अवस्थितान् नतु भयात्प्रचलितानेतान्भीष्मद्रोणादीन्यावद्गत्वाहं निरीक्षितुं क्षमः स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थः । यावदिति कालपरं वा । ननु त्वं योद्धा नतु युद्धप्रेक्षकोऽतस्तव किमेषां दर्शनेनेत्यत्राह—**कैरिति** । अस्मिन्रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्परं युद्धोद्योगे मया कैः सह योद्धव्यं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिनः के कैर्मया सह योद्धव्यं किंकर्तृकयुद्धप्रतियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकमेतज्ज्ञानमेव मध्ये

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

जयं संपाद्य पाण्डवेभ्यो राज्यलक्ष्मीप्रदानाय यस्य ध्वजे स्थित इति भाव ॥ २० ॥ वाचःप्रवर्तकेन तेनैव प्रेरित आहेति हृषीकेशपदेन सूचितम् । हृषीकेशं इन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वान्त करणवृत्तिज्ञमितिकेचित्[1] । तथाच निर्बलैर्बुद्धिहीनैर्भवद्भिः कपटेन गृहीतं महीपतित्वं पाण्डवानामतिशूराणां भगवता हनूमता चानुगृहीतानां बुद्धिमतामेव भविष्यतीति भवता तत्प्राप्तिदुराशा त्याज्येति ध्वनयन् संबोधयति—**महीपते इति** । वाक्यमेवोदाहरति—**सेनयोरिति** । उभयोः सेनयोर्मध्ये मे मम रथं स्थापय । ननु मत्स्थापितं रथं ते चालयिष्यन्तीत्यत आह—**अच्युतेति** । रथमप्यचलं कर्तुं समर्थोऽसीत्यभिप्रायः । तथाच परमेश्वरोऽपि यस्य सारथ्ये स्थितः प्राकृतसारथिवन्नियुज्यते तस्य विजये को विस्मय इति भावः । युक्तं च भगवतो भक्तपारवश्यं कोपश्च न युक्तः । यतो भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्यच्युतेति संबोधनाशय इत्येके[2] । नन्वेवं रथ स्थापयन्तं मामेते शत्रवो रथाच्च्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह—**अच्युतेति** । देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां को वा च्यावयितुमर्हतीति भाव इति केचित्[3] ॥ २१ ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येऽपि क्व स्थापनीय इत्यपेक्षायामाह—**यावदिति** । एतान्योद्धुकामानवस्थितान्यावद्यस्मिन्स्थाने स्थित्वाहं निरीक्षे द्रष्टुं समर्थः स्यां तस्मिन्स्थाने रथं स्थापयेत्यर्थः । यावदिति कालपरं वा । निरीक्षणप्रयोजनमाह—**कैरिति** । अस्मिन्रणसमुद्यमे युद्धोद्योगे बहूनां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेन स्थितान् । कपिध्वजोऽर्जुनः ॥ २० ॥ **हृषीकेशमिति** । तदेव वाक्यमाह—**सेनयोरिति** ॥ २१ ॥ **यावदेतानिति ।**

---

१ नीलकण्ठ . २ भाष्यटीकाकृत ३ मधुसूदन .

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥
संजय उवाच । एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

युद्धौत्सुक्यं फलवद्भवेदिति तत्राह—**योत्स्यमानानिति** । ये केचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुरुक्षेत्रे समवेतास्तानहं योत्स्यमानान्परिगृहीतप्रहरणोपायानतितरां संग्रामसमुत्सुकानुपलभे । तेन प्रतियोगिनां बाहुल्यमित्यर्थः । तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं प्रकल्प्यते तत्राह—**धार्तराष्ट्रस्येति** । धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपद्यमानस्य युद्धाय संरम्भं कुर्वतो युद्धे युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छवो राजानः समागता दृश्यन्ते, तेन तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्तं निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां दुदूषयिषुः संजयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह—**संजय इति** । भगवतोऽपि भूभारापहारार्थं प्रवृत्तस्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिसन्धिं प्रतिलभमानस्य परोक्तिमनुसृत्य स्वाभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शयति—**एवमिति** ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणादीनामन्येषां च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्किं कृतवानिति तदाह—**उवाचेति** । एतानभ्याशे वर्तमानान्कुरून्कुरुवंशप्रसूतान्भवद्भिः सार्धं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान् नतु शान्तिकामान् । यतो दुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षन्ति तेन तेषामपि तत्तुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥ रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥ महीक्षितां पृथिवीश्वराणाम् ॥ २५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थ ॥ २२ ॥ ननु बन्धव एव एते परस्परं संधिं कारयिष्यन्तीति कुतो युद्धमित्याशङ्क्याह—य एते भीष्मद्रोणादयो धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमजानत प्रियचिकीर्षवो युद्धे नतु दुर्बुद्ध्यपनयनादौ तान् योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे नतु सन्धिकामान् । अतो युद्धाय तत्प्रतियोग्यवलोकनमुचितमेवेति भाव· ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्तं व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमालक्ष्य तन्निराचिकीर्षुं संजयो धृतराष्ट्रं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः । हे भारत धृतराष्ट्र, भरतवंशमर्यादामनुसंधायापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति संबोधनाभिप्राय· । गुडाकाया निद्राया ईशेन जितनिद्रतया सर्वत्र सावधानेनार्जुनेनैवमुक्तो भगवान् अयं मद्भृत्योऽपि सारथ्ये मां नियोजयतीति दोषमासज्य नाकुप्यत्, नवा तं युद्धान्न्यवर्तयत्, किंतु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः तयो· प्रमुखे संमुखे सर्वेषां महीक्षितां च संमुखे । आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसि । चकारेण समासनिविष्टोऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शूराणां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यम् । मया सह च कैर्योद्धव्यमित्यालोचनार्थमित्यर्थ ॥ २२ ॥ योद्धुकामानवस्थितानित्युक्तं विवृणोति—**योत्स्यमानानिति** । योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे नतु संधिकामान्, नापि धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिनिवृत्त्यर्थमवस्थितान् प्रत्युत तस्य प्रियचिकीर्षूनित्याह । य एते योधा अत्र समरभूमौ समागता दुर्योधनस्य दुष्टबुद्धे प्रियं कर्तुमिच्छवो नतु समर्था इत्यर्थः । धार्तराष्ट्रस्येत्यनेन धृतराष्ट्रस्यापि दुर्बुद्धित्वं सूचयति ॥ २३ ॥ तत किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**एवमित्यादि** । यत्तु एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशस्तं युद्धाद्व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमालक्ष्य संजय उवाचेति, तदुपेक्ष्यम् । युद्धमेव जातमिति श्रुतवत एवमभिप्रायवर्णनस्यानुचितत्वात् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण गुडाकेशेनार्जुनेनोक्तो हृषीकेशो भगवान्वासुदेवः सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयो· सर्वोत्तमयोः सर्वेषां च महीक्षितां महीपतीनां प्रमुखतः संमुखे रथोत्तमं दिव्यं रथं स्थापयित्वोवा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ननु त्वं योद्धा न तु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह । कैः सह मया योद्धव्यम् ॥ २२ ॥ **योत्स्यमानानिति** । धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुमिच्छन्तो य इह समागताः तान्यावद्द्रक्ष्यामि तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये मे रथ स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततः किं प्रवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**एवमिति** । गुडाका निद्रा तस्या ईशेन जितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तः सन् हे भारत धृतराष्ट्र, सेनयोर्मध्ये रथानामुत्तमं रथं हृषीकेशः स्थापितवान् ॥ २४ ॥ **भीष्मद्रोणेति** । महीक्षितां पितामहद्रोणराज्ञां च प्रमुखतः संमुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ,

१ मधुसूदनः.

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ।
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

युद्धार्थं संगतान्पश्य । दृष्ट्वा च यैः सहात्र युयुत्सा तवोपावर्तते तैः साकं युद्धं कुरु । नो खल्वेतेषां शस्त्रास्त्रशिक्षावतां महीक्षितामुपेक्षोपपद्यते, सारथ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं स्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धादुपरिरंसा पार्थस्य संप्रवृत्तेति कथयति—तत्रेत्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञाने समरसमारम्भाय संप्रवृत्ते सतीत्येतदुच्यते । सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति संबन्धः । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः । श्वशुरा भार्याणां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पितॄन् पितृव्यादीन् भूरिश्रवःप्रभृतीन् । पितामहान् भीष्मादीन् । मातुलान् शल्यादीन् । भ्रातॄन् दुर्योधनादीन् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रमुखतःशब्द आकृष्यते । भीष्मद्रोणयोः पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय । रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवानार्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच । हे पार्थ, पृथायाः स्त्रीस्वभावेन शोकमोहग्रस्ततया तत्संबन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनो दर्शयति । पृथा मम पितुः स्वसा तस्याः पुत्रोऽसीति संबन्धोल्लेखेन चाश्वासयति । मम सारथ्ये निश्चितो भूत्वा सर्वानपि समवेतान्कुरून्युयुत्सून्पश्य निःशङ्कतयेति दर्शनविध्यभिप्रायः । अहं सारथ्येऽतिसावधानस्त्वं तु सांप्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतो वाक्यम्, अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मात्रं ब्रूयात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदित्यन्वयः । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः । परसेनायां पितॄन्पितृव्यान्भूरिश्रवःप्रभृतीन्, पितामहान्भीष्मसोमदत्तप्रभृतीन्, आचार्यान्द्रोणकृपप्रभृतीन्, मातुलाञ्शल्यशकुनिप्रभृतीन्, भ्रातॄन्दुर्योधनप्रभृतीन्, पुत्रान्लक्ष्मणप्रभृतीन्, पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान्, सखीन् अश्वत्थामजयद्रथप्रभृतीन्वयस्यान्, श्वशुरान्भार्याणां जनयितॄन्, सुहृदो मित्राणि कृतवर्मभगदत्तप्रभृतीन् । सुहृद इत्यनेन यावन्त. कृतोपकारा मातामहादयश्च ते द्रष्टव्याः । एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् । एवं स्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या मोहाख्यया शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन चित्तवैक्लव्येन शोकमोहाख्येनाभिभूतविवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमारब्धाद्युद्धाख्यात्स्वधर्मादुपरिरंसा महा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चोक्तवान् । पार्थ, एतान्कुरून्भीष्मादीन्समवेतान्युद्धार्थं मिलितान्पश्येति द्वयोरर्थः । तथाच यस्याज्ञामीश्वरोऽप्यङ्गीकरोति तस्यार्जुनस्य माहात्म्यं किं वक्तव्यमिति भावः । हे भारत, भरतवंशोद्भवत्वाच्छोकं मा कुर्वित्याशय. । भरतवंशमर्यादामनुसंधायापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति संबोधनाशय इति केचित् । गुडाकेशेन जिताज्ञाननिद्रेणैवमुक्तो हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता लोकोद्धाराय स्वस्वरूपभूतस्यार्जुनस्यान्तःकरणे शोकमोहयोराविर्भावयिता सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः सर्वेषां च राज्ञां प्रमुखतः रथोत्तमं स्थापयित्वोवाच । हे पार्थ, लोकोद्धाराय स्त्रीस्वभावौ शोकमोहावङ्गीकुरु । कथमित्यपेक्षायामाह । एतान्मिलितान्कुरून्सर्वान्स्वबान्धवान्पश्य, दृष्ट्वा चैते मदीया एतानहं न हन्मीति निर्विण्णो भवेति हृषीकेशादिपदैस्तात्पर्यार्थः सूचितः । हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवान् अर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच हे पार्थ, पृथायाः स्त्रीस्वभावत्वेन शोकमोहग्रस्ततया तत्संबन्धिनस्तवापि तद्वत्तोपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनो दर्शयति । पृथा मम पितु. स्वसा तस्या पुत्रोऽसीति । तत्संबन्धोल्लेखेन चाश्वासयति । मम सारथ्ये निश्चितो भूत्वा सर्वानपि समवेतान्कुरून्युयुत्सून्पश्य नि.शङ्कतयेति दर्शनविध्यभिप्रायः । अहं सारथ्येऽतिसावधानस्त्वं तु सांप्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतो वाक्यम् । अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावदेव ब्रूयादिति केचित् ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवं स्वसारथ्ये दृढतया स्थितेन स्वोक्तकारिणा भगवतोक्तोऽर्जुनस्तथैव कृतवानित्याह—**तत्रेति** । तत्र समवेतान्कुरून्पश्येति भगवदभ्यनुज्ञाने संवृत्ते सति तत्र सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति वा तत्रपदान्वयः । एतान्समवेतान्कुरून्दृष्ट्वा स्त्रीस्वभावौ शोकमोहावङ्गीकुर्विति भगवदभिप्रायमर्जुनो ज्ञात्वा तानपश्यदिति सूचयितुं पार्थ इत्युक्तम् । पितॄन्पितृव्यान्भूरिश्रवआदीन् । अथशब्दस्तथाशब्दार्थे । तथा पितामहान्भीष्मप्रमुखान्, आचार्यान्द्रोणादीन्, मातुलान् शल्यप्रभृतीन्, भ्रातॄन् भीमदुर्योधनाद्यान्, पुत्रानभिमन्युलक्ष्मणप्रभृतीन्, पौत्रान् लक्ष्मणादि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ तत· किं प्रवृत्तमित्यत आह । पितॄन् । पितृव्यादीनित्यर्थः । पुत्रान्पौत्रानिति । दुर्योधनादीनां ये पुत्राः

---

१ मधुसूदन. २ मधुमूदन.

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समवस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जनयितारः । सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृतयः ॥ २६ ॥ सेनाद्वये व्यवस्थितान्यथोक्तान्पितृपितामहादीनालोच्य परमकृपापरवशः सन्नर्जुनो भगवन्तमुक्तवानित्याह—**तानिति** । विषीदन् । यथोक्तानां पित्रादीनां हिंसासंरम्भनिबन्धनं विषादमुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदेवेदंशब्दवाच्यं वचनमुदाहरति—**दृष्ट्वेति** । आत्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छया युद्धभूमावुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति—**सीदन्तीति** । देवांशस्यैवार्जुनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मानात्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मृत्युप्रसङ्गदर्शिनः शोको महानासीदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अङ्गेषु व्यथा मुखे परिशोषश्चेत्युभयं शोकलिङ्गमुक्तम्, संप्रति वेपथुप्रभृतीनि भीतिलिङ्गान्युपन्यस्यति—**वेपथुश्चेति** । रोमहर्षो रोम्णां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पुत्रान् लक्ष्मणादीन् । पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् । सुहृदः कृतवर्मादीन् ॥ २६ ॥ कृपया स्नेहेन ॥ २७ ॥ सच स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते । सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति ॥ २८ ॥ रोमहर्षो रोमाञ्चः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति—**कौन्तेय** इति स्त्रीप्रभवत्वकीर्तनं पार्थवत्तादात्विकमूढतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्या स्वव्यापारेणैवाविष्टो व्याप्तः नतु कृपां केनचिद्व्यापारेणाविष्ट इति स्वत सिद्धैवास्य कृपेति सूच्यते । एतत्प्रकटीकरणाय परयेति विशेषणम् । अपरयेति वा छेद. । स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन्समये तु कौरवसैन्येऽप्यपरा कृपाभूदित्यर्थः । विषीदन्विषादमुपतापं प्राप्नुवन्नब्रवीदित्युक्तिविषादयो समकालतां वदन् सगद्गदकण्ठताश्रुपातादि विषादकार्यमुक्तिकाले द्योतयति ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ तदेव भगवन्तं प्रत्यर्जुनवाक्यमवतारयति संजयः—अर्जुन उवाचेत्यादिना 'एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये' इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणीभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतोऽनात्मविदोऽर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसङ्गदर्शिन. शोको महानासीदिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकै. । इमं स्वजनमात्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छुं युद्धभूमौ चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम । पश्यतो ममेत्यर्थ. । अङ्गानि व्यथन्ते मुखं च परिशुष्यतीति श्रमादिनिमित्तशोकापेक्षयातिशयकथनाय सर्वतोभाववाचिपरिशब्दप्रयोगः ॥ २८ ॥ वेपथुः कम्पः । रोमहर्ष. पुलकितत्वम् । गाण्डीवभ्रंशेनाधैर्यलक्षणं दौर्बल्यम् । त्वक्परिदाहेन चान्तःसन्तापो दर्शितः ॥ २९ ॥ अवस्थातुं शरीरं धारयितुं च न शक्नोमीत्यनेन मूर्च्छा सूच्यते ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पुत्रान्, सखीनश्वत्थामादिकान् ॥२८॥ श्वशुरान्द्रुपदादीन्, सुहृदः सात्यकिकृतवर्मप्रभृतीन् । तत. किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—**तानिति** । तान्पितृपितामहादीन्बन्धून्सेनयोरुभयोर्मध्ये युयुत्सूनवस्थितान्समीक्ष्य सम्यग्दृष्ट्वेदमब्रवीदित्यन्वयः । भगवदाज्ञया बन्धून्दृष्ट्वा शोकमोहावर्जुनेन गृहीताविति कौन्तेयपदेन सूचितम् । परया कृपया स्नेहजन्यकरुणयाविष्टो व्याप्त. सन्नहो एते पित्रादयो बन्धवो मरिष्यन्तीति विषादमुपतापं कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीदुक्तवानित्यर्थ. ॥ २७ ॥ तदेवेदंशब्दवाच्य वचनमुदाहरति—**दृष्ट्वेति** । इमं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं स्वजनं स्वसंबन्धिवर्गं युयुत्सुं युद्धेच्छु समुपस्थितं सम्यग्युद्धभूमावुपस्थितं नतु साधारणयुयुत्सया साधारणमागतं दृष्ट्वोपलभ्य सीदन्तीति परेणान्वयः । हे कृष्णेति संबोधयन् यल्लोकोपकाराय मदीयज्ञानापकर्षणं त्वया कृतं तन्मया बुद्धमिति गूढाभिसंधि सूचयति । आत्मतत्त्वापरिज्ञानकृताहंकारममकारोत्थयोः शोकमोहयो. लिङ्गानि स्वस्मिन्दर्शयति—**सीदन्तीत्यादिना** । मम युयुत्सु स्वजनं दृष्ट्वा एते मरिष्यन्तीति शोकेनाविष्टस्य व्याकुलचित्तस्य गात्राण्यङ्गानि सीदन्ति शिथिलानि भवन्ति ॥२८॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पौत्राश्च तानित्यर्थ. । सखीन्मित्राणि । सुहृद· कृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः किं कृतवानित्यत आह—**तानिति** । आविष्टो व्याप्तः युक्तः । विषीदन्विशेषेण सीदन्नवसाद ग्लानि लभमानः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह—**दृष्ट्वेममित्यादि** यावदध्यायसमाप्ति । हे कृष्ण, योद्धुमिच्छन्तं पुरतः सम्यगवस्थितमिम बन्धुजन दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीदन्ति विशीर्यन्ते । किंच मुखं परि समताच्छुष्यति निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ किच—**वेपथुश्चेति** । वेपथुः कम्पः । रोमहर्षो रोमाञ्चः । स्रंसते निपतति । परिदह्यते सर्वतः

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥
न च श्रेयोऽनु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

३ आनन्दगिरिव्याख्या ।

गात्रेषु पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥ किं चाधैर्यमपि संवृत्तमित्याह—**नचेति** । मोहोऽपि महान्भवतीत्याह—**भ्रमतीवेति** । विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि मोहो भवतीत्याह—**निमित्तानीति** । तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्फुरणादीनि ॥ ३० ॥ युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादुपरिरंसा जायत इत्याह—**न चेति** ॥ ३१ ॥ प्राप्तानां युयुत्सूनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं शक्यानीति कुतो युद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याह—**न काङ्क्ष इति** । किमिति राज्यादिकं सर्वाकाङ्क्षितत्वान्न काङ्क्ष्यते तेन हि पुत्रभ्रात्रादीनां स्वास्थ्यमाधातुं शक्यमित्याशङ्क्याह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्र हेतुः मम मनो भ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृसादृश्यं नाम मनसः कश्चिद्विकारविशेषो मूर्च्छायाः पूर्वावस्था । चो हेतौ । यत-एवमतो नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थ. । पुनरप्यवस्थानासामर्थ्ये कारणमाह—निमित्तानि च सूचकतया आसन्नदुःखस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्याम्यनुभवामि । अतोऽपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः । अहमनात्मवित्त्वेन दुःखित्वाच्छोकनिबन्धनं क्लेशमनुभवामि, त्वं तु सदानन्दरूपत्वाच्छोकासंसर्गीति कृष्णपदेन सूचितम् । अतः स्वजनदर्शने तुल्येऽपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्विति भाव । केशवपदेन च तत्करणसामर्थ्यम् । को ब्रह्मा सृष्टिकर्ता, ईशो रुद्र संहर्ता, तौ वात्यनुकम्प्यतया गच्छतीति तद्युत्पत्ते. । भक्तदु खकर्षित्वं वा कृष्णपदेनोक्तम् ॥ ३० ॥ केशवपदेन च केश्यादिदुष्टदैत्यनिबर्हणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितम् । एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञान-प्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा संप्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीतबुद्धिं दर्शयति—श्रेय पुरुषार्थं दृष्टमदृष्टं वा बहुविचारणादनु पश्चादपि न पश्यामि । अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयो न पश्यामि । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानाद्धन्तुस्तु न किंचित्सुकृतम् । एवमस्वजनवधेऽपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधे सुतरां तदभाव इति ज्ञापयितुं स्वजनमित्युक्तम् । एवमनाहववधे श्रेयो नास्तीति सिद्धसाधनवारणा-याहव इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ननु माभूददृष्टं प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयो राज्यं सुखानि च निर्विवादानीत्यत आह—पूर्वत्र सुखं परत. फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्तौ कारणम् । अतस्तदाकाङ्क्षाया अभावात्तदुपाये युद्धे भोजनेच्छाविरहिण इव पाकादौ मम

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वेपथुः कम्प. । रोमहर्षो रोमाञ्चः । हस्ताद्गाण्डीवं स्रंसते पतति । त्वक्चैव परि समन्ताद्दह्यते ॥२९॥ धैर्याभावादवस्थातुं च न शक्नोमि । मे मनो भ्रमतीव च । मम मनो मोहं प्राप्नोतीवेत्यर्थ. । विपरीतनिमित्तप्रवृत्तेरपि मोहो भवतीत्याह—**निमित्तानीति** । निमित्तानि च विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्यामि । तथाचास्मन्निमित्त. स्वजननाशो भविष्यति ननु केश्यादिमारणेन भवता यथा स्वजनः पालित. तथा स्वजनरक्षणमिति सूचयन्संबोधयति—**हे केशवेति** । अहमनात्मवित्त्वेन दु खित्वाच्छोकनिबन्धनं क्लेशमनुभवामि, त्वं तु सदानन्दरूपत्वाच्छोकासंसर्गीति कृष्णपदेन सूचितम् । अतः स्वजनदर्शने तुल्येऽपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोक कुर्विति भावः । केशवपदेन च तत्करणसामर्थ्यं केशौ ब्रह्मरुद्रौ वात्यनुकम्प्यतया गच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः । भक्तदुःखकर्षित्वं वा कृष्णपदेनोक्तम् । केशवपदेन च केश्यादिदुष्टनिबर्हणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितमिति केचित् ॥३०॥ इदानीं शोकमोहाविष्टचित्त. स्वधर्मेऽधर्मतां निष्प्रयोजनतां चारोपयन्नाह—**नचेति** । आहवे युद्धभूमौ स्वजनं स्वबन्धुवर्गं हत्वा अनु पश्चाच्छ्रेयो न पश्यामि । अतो निष्फलाया बन्धुहिंसाया अधर्मनिमित्ताया निवृत्तिरेव युक्तेति भाव ॥३१॥ ननु युद्धेन शत्रूञ्जित्वा विजयराज्यादिश्रेयसो लाभस्यावश्यंभावात्किमिति नच श्रेयोऽनु पश्यामीत्युच्यते त्वयेति तत्राह—**न काङ्क्ष इति** । हे कृष्णेति संबोधयन् 'वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥' इति वचनात्स्वभक्तस्यन्तरायात्मकस्य विजयराज्यादे. कर्षित्वमेव भक्तस्योपरि तवानुग्रह. 'यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्' इति भगवद्वचनात् । तस्माद्विजयादेर्भवद्भक्त्यन्तरायत्वमालोच्यापि । तन्न काङ्क्ष इति ध्वनयति । ननु भवतां भागवतानां स्वार्थे विषये विरक्तानां मास्तु स्वार्थे विजयाद्याकाङ्क्षा, स्वसंबन्धिनामर्थे तु तदाकाङ्क्षा युक्तेत्याशङ्क्य येषामर्थे विजयादि-कमपेक्षितं ते त्वत्र मरिष्यन्तीति किमस्माकं पाण्डवानां तेनेत्याह—**किमित्यादि**सार्धद्वयेन । नोऽस्माकं राज्येन किम् । तज्जन्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

संतप्यते ॥ २९ ॥ अन्यच्च—**न चेति** । विपरीतानि निमित्तान्यनिष्टसूचकानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥ किंच—**न चेति** । स्वजनं आहवे युद्धे हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि ॥ ३१ ॥ विजयादिक फलं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह—**न काङ्क्ष इति** । एतदेव प्रपञ्चयति—

१ मधुसूदन .

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३१ ॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३२ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३३ ॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ॥ ३४ ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—**येषामिति** ॥३२॥ तानेव विशिनष्टि—**आचार्या इति** ॥३३॥ **मातुला इति** । श्याला भार्याणां भ्रातरो धृष्टद्युम्नप्रभृतयः । वध्येष्वपि स्वराज्यपरिपन्थिष्वाततायिषु कृपाबुद्ध्या स्वधर्मोद्बुद्धात्पूर्वोक्तमोहादिवशात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति—**एतानिति** । 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इति न्यायादेतेषां हिंसा न दोषायेत्याशङ्क्याह—**घ्नतोऽपीति** ॥ ३४ ॥ पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषामिष्यते न च तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुतिक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ २९ ॥ ३० ॥ निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स्याला इति स्यालशब्दो दन्त्यादिः । 'वि जामातुरुत वाघा स्यालात्' इति मन्त्रवर्णात् । 'स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्य शूर्पं स्यतेः' इति यास्कः ॥ ३४ ॥ हन्तुं इच्छापि मम न भवति किमुत हन्तृत्वमित्यर्थः । महीकृते पृथिव्यर्थे ॥ ३५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थः । कुतः पुनरितरपुरुषैरिष्यमाणेषु तेषु तवानिच्छेत्यत आह—**किं न इति** । भोगैः सुखैर्जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः । विना राज्यं भोगान् कौरवविजयं च वने निवसतामस्माकं तेनैव जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरिति भावः । गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति सूचयन्संबोधयति गोविन्देति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—एतेन स्वस्य वैराग्येऽपि स्वीयानामर्थे यतनीयमित्यपास्तम् । एकाकिनो हि राज्याद्यनपेक्षितमेव । येषां तु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं त एते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनाशां च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिता इति न स्वार्थः स्वीयार्थो वायं प्रयत्न इति भावः । भोगशब्द पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोऽप्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनविषयपरः ॥ ३२ ॥ प्राणधनशब्दौ तु तदाशालक्षकौ । स्वप्राणत्यागेऽपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाशा संभवेदिति तद्वारणाय पृथग्धनग्रहणम् ॥ ३३ ॥ येषामर्थे राज्याद्यपेक्षितं तेऽत्र नागता इत्याशङ्क्य तान्विशिनष्टि स्पष्टम् । ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यत आह—त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः तत्प्राप्त्यर्थमपि,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भोगैर्जीवितेन वा किम् । न किमपीत्यर्थः । राज्याद्यपेक्षया वने निवसतामस्माकं कन्दमूलादिना जीवनं स्वजनरक्षणं वरम् । यतः सर्वप्रकारेण स्वबन्धुरक्षणं कर्तव्यमिति स्वजनरक्षणेन लब्धगोविन्दनामा जगद्गुरुस्त्वमेव गोविन्दनाम्ना शंससीति ध्वनयन्संबोधयति—**हे गोविन्देति** । गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति संबोधनाशय इति केचित् ॥ ३२ ॥ येषां स्वीयानामर्थे नो राज्यं भोगसाधनमाकाङ्क्षितमभिलषितं भोगाः सुखसाधनानि सुखानि च येषामर्थे आकाङ्क्षितानि त इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः प्राणान्धनानि च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताः । त्यक्तुमिति वक्तव्ये त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेन प्राणादित्यागसाधने समरे प्रवृत्ते तत्त्यक्तुमवस्थिता अपि तत्प्रेमातिशयात्पलाय्य गमिष्यन्तीति शङ्का न कर्तव्येति सूचयति ॥ ३३ ॥ तान्विशिनष्टि—**आचार्या इति** । मातुला जननीभ्रातरः । भार्याभ्रातारः स्यालाः[1] । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥ ननु स्वराज्यपरिपन्थिनामाततायिनां हननमेव युक्तं; 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इति न्यायेनैतेषां हनने दोषाभावादित्याशङ्क्याह—**एतानिति** । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्घ्नतोऽप्येतानित्यन्वयः । पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषामिष्यते; न च तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुत्यन्यायेन दर्शयति—**अपीति** । नहि महदपि त्रैलोक्यराज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति, पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न श्रद्-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

किं न इति सार्धाभ्याम् । यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं त एते प्राणधनानि त्यक्त्वा त्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः । अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव । अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्व तत्राह—**एतान्नेति** सार्धेन । घ्नतोऽप्यस्मान्घातयतोऽप्येतांस्त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहं

१ 'स्यालाः' इति नीलकण्ठधृतपाठः. २ मधुसूदनः.

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३५ ॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

न्यायेन दर्शयति—**अपीति** । नहि महदपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न श्रद्दधामीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । दुर्योधनादीनां शत्रूणां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसंभवाद्युद्धं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—**निहत्येति** ॥ ३५ ॥ यदि पुनरमी दुर्योधनादयो न निगृह्येरन् भवन्तस्तर्हि तैर्निगृहीता दुःखिताः स्युरित्याशङ्क्याह—**पापमेवेति** । यदीमे दुर्योधनादयो निर्दोषानेवास्मानकस्माद्युद्धभूमौ हन्युः, तदैतान् 'अग्निदो गरदश्च' इत्यादिलक्षणोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यप्येते भवन्त्याततायिनस्तथाप्येतानतिशोच्यान्दुर्योधनादीन्हिंसित्वा तत्कृतं पापमस्मानेवाश्रयेदतो नास्माभिरेते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा गुरुभ्रातृसुहृत्प्रभृतीनेतान्हत्वा वयमाततायिनः स्याम, ततश्चैतान्हत्वा हिंसाकृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धादुपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः । फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्तव्येत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । किंच राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्य तेन च स्वजनपरिक्षये न सुखमुपपद्यते तेन न कर्तव्यं युद्धमि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

आततायिनः 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ आततायिनमायान्तं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अस्मान्घ्नतोऽप्येतान्न हन्तुमिच्छामि इच्छामपि न कुर्यामहं किं पुनर्हन्याम्, महीमात्रप्राप्तये तु न हन्यामिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । मधुसूदनेति संबोधयन्वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवत सूचयति ॥ ३४ ॥ नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्रा एव हन्तव्यास्तेषामत्यन्तक्रूरतरतत्तद्दुःखदातॄणां वधे प्रीतिसंभवादित्यत आह—धार्तराष्ट्रान्दुर्योधनादीन्भ्रातॄन्निहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः स्यात् । न कापीत्यर्थः । नहि मूढजनोचितक्षणमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन चिरतरनरकयातनाहेतुर्बन्धुवधोऽस्माकं युक्त इति भावः । जनार्दनेति संबोधनेन यदि वध्या एते तर्हि त्वमेवैताञ्जहि, प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गित्वादिति सूचयति । ननु 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥' इति स्मृतेरेतेषां च सर्वप्रकारैराततायित्वात् 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति वचनेन दोषाभावप्रतीतेर्हन्तव्या एव दुर्योधनादय आततायिन इत्याशङ्क्याह—**पापमेवेति** । एतानाततायिनोऽपि हत्वा स्थितानस्मान्पापमाश्रयेदेवेति संबन्धः । अथवा पापमेवाश्रयेन्न किंचिदन्यद्दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनमित्यर्थः । 'न हिंस्यात्' इति धर्मशास्त्रात् 'आततायिनं हन्यात्' इत्यर्थशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन-'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' इति । **अपरा व्याख्या** । ननु धार्तराष्ट्रान्घ्नतां भवतां प्रीत्यभावेऽपि युष्मान्घ्नतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्त्येवातस्ते युष्मान्हन्युरित्यत आह—**पापमेवेति** । अस्मान्हत्वा स्थितानेतानाततायिनो धार्तराष्ट्रान्पूर्वमपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ध्यामिति किं वक्तव्यमित्यर्थ इति प्रोक्त[1] । मधोः सूदनेन त्वयापि स्वपुत्ररक्षणं कृतमिति कथमस्माभिः संबन्धिनाशः कर्तव्य इति ध्वनयन्संबोधयति—**मधुसूदनेति** । यद्वा मधुरित्युपलक्षणं कैटभस्यापि । मधुकैटभयो रजस्तमसोः सूदनस्त्वं स्वभक्तं मां तदुभयात्मकेऽस्मिन्घोरे कर्मणि नियोजयितुं नार्हसीति सूचयन्नाह—**मधुसूदनेति** । मधुसूदनेति संबोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयतीति केचित्[2] । ननु बह्वपकर्तुर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्दुःखदातॄन्निहत्य स्थितानां युष्माकं प्रीतिर्भविष्यतीति चेत्तत्राह—**निहत्येति** । धार्तराष्ट्रान्निहत्य नोऽस्माकं का प्रीतिः स्यात् । न कापीत्यर्थः । अपकर्तर्यपि वृद्धेऽपकारो न कार्य इति धृतराष्ट्रसंबन्धप्रदर्शनाशयः । तव तु दुष्टजनघातेन स्वसंबन्धिप्रसन्नता संपद्यते, अस्माकं तु सापि नास्ति, अस्मत्संबन्धिनामवश्यंभाविनाशदर्शनादिति सूचयन्नाह—**जनार्दनेति** । जनार्दनेति संबोधनेन यद्येते वध्यास्तर्हि त्वमेवैताञ्जहि, प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गित्वादिति सूचयतीति केचित्[3] ॥ ३५ ॥ ननु 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥' इति वचनादाततायिन एतान्हत्वा 'नाततायिवधे दोषः' इति वचनाद्युष्मान्पापं नाश्रयिष्यति अपित्वाततायिन एतानेवेत्यत आह—**पापमिति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननुच 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएव स्वधर्ममात्रतयैव

---

१ भाष्यटीकाकृतः. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदनः.

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याह—**स्वजनं हीति** ॥ ३६ ॥ कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह—**यद्यपीति** लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविस्रम्भः संभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ **परेषामिवास्माकमपि** प्रवृत्तिविस्रम्भः संभवेदिति चेन्नेत्याह—**कथमिति । कुलक्षयेति ।** कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्यद्भिरस्मा भिस्तद्दोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहारासंभवादतोऽस्मात्पापान्निवृत्त्यर्थं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति । यद्यप्येवं तथापि एतान्हत्वा अस्मान्पापमेव आश्रयेत् । आततायिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इतितु धर्मशास्त्रम् । तच्च पूर्वस्मात्प्रबलम् यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' इति । अस्मान्हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरा योजना । तथाच एत एवास्मद्वधेन नश्यन्तु नतु वयमेतेषा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पापिनः सांप्रतमपि पापमेवाश्रयेन्नान्यत्किंचित्सुखमित्यर्थः । तथा चायुध्यतोऽस्मान्हत्वैत एव पापिनो भविष्यन्ति नास्माकं कापि क्षति पापासंबन्धादित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्तव्येति 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि' इत्यारभ्योक्तं तदुपसंहरति । अदृष्टफलाभावोऽनर्थसंभवश्च तच्छब्देन परामृश्यते । दृष्टसुखाभावमाह—**स्वजनं हीति ।** माधवेति लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भाव· ॥ ३६ ॥ कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह—लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसंधानाभावात्प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः । अतएव भीष्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एतानाततायिनो हत्वाऽस्मानेव पापमाश्रयेत् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत· ॥' इत्यादिना हतस्य पापापगमाच्छ्रेयोविशेषाभिधानात् हननकर्तृभूतानस्मानेव हिंसानिबन्धनं पापमाश्रयेदिति 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति वचनं त्वर्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति प्रबलेन धर्मशास्त्रेण बाध्यते । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थिति· ॥' इत्यभिप्रायः । युद्धायानुद्यतानस्मान्हत्वैतानाततायिन· । पापमेवाश्रयेदिति वा, एतान्हत्वाततायिनोऽस्मानेवेति वेति पक्षत्रयेऽपि एतदादेर्हननक्रियांप्रति कर्तृत्वे क्त्वाप्रत्ययः स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्योपपद्यते । एवं युद्धस्य निष्फलतामनर्थहेतुतां चोपपाद्योपसंहरति—**तस्मादिति ।** ब्रह्मविद्यापतित्वात्तत्साधने प्रवर्तयितुमर्हसि नत्वस्मिन्क्लेशदे कर्मणीति सूचयन्नाह—**माधवेति ।** स्वजनसुखेन सुखार्थस्य राज्यलक्ष्मीपतित्वस्य स्वजननाशेन सुखाजनकत्वात्स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम, यतस्त्वयापि लक्ष्मीपतित्वं स्वजनार्थमेवेति वा माधवेति संबोधनेन सूचयति । लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भाव इति केचित् ॥ ३६ ॥ ननु स्वजनहिंसाकृतस्य दोषस्योभयेषां समानत्वाद्यथा ते पापं न पश्यन्ति तथा भवद्भिरपि न ज्ञेयमिति चेत्त-त्राह—**यद्यपीति ।** लोभेनोपहतं चेतो येषां ते लोभोपहतचेतसस्त्वादेते कुलक्षयकृतं दोषं मित्राणां द्रोहे च पातकं यद्यपि न

६ श्रीधरीव्याख्या ।

च षडेते ह्याततायिनः ॥' इति स्मरणात् । अग्निद इत्यादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते तावदाततायिनः । आततायिनां च वधो युक्त एव । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति वचनात्तत्राह सार्धेन—**पापमिति ।** 'आततायिनमायान्तम्' इत्यादिकमर्थशास्त्रं धर्मशास्त्राद्दुर्बलम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेदन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चै-तद्वधस्य न चेह सुखं स्यादित्याह—**स्वजनं हीति** ॥ ३६ ॥ ननु तवैतेषामपि बन्धुवधदोषे समाने सति यथैवैते बन्धुवधदो-षमङ्गीकृत्य युद्धे प्रवर्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्ततां किमनेन विषादेनेत्यत आह—**यद्यपीति** द्वाभ्याम् । राज्यलोभेनोपहतं भ्रष्ट-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कर्माण्यनुतिष्ठन्विशेषधियेत्युत्तरं दास्यते—निहत्य धार्तराष्ट्रानिति । आततायिनां हनने पापमेव कर्तृ । अतोऽयमर्थः । पापेन तावदेते-ऽस्मच्छत्रवो हताः । परतन्त्रीकृतांस्तांश्च निहत्यास्मानपि पापमाश्रयेत् । पापमत्र लोभवशात्कुलक्षयादिदोषादर्शनम् ॥ ३५ ॥ अतएव कुलादि-

१ मधुसूदनः.

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पापपरिहारार्थिनामस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कोऽसौ कुलक्षये दोषो यद्दर्शनाद्युष्माकं युद्धादुपरतिरपेक्ष्यते तत्राह—**कुलेति** । कुलस्य हि क्षये कुलसंबन्धिनश्चिरन्तना धर्मास्तत्तदग्निहोत्रादिक्रियासाध्या नाशमुपयान्ति । कर्तुरभावादित्यर्थः । धर्मनाशेऽपि किं स्यादिति चेत्तत्राह—**धर्म इति** । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव नष्टे कुलक्षयकरस्य कुलं परिशिष्टमखिलमपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवति । अधर्मभूयिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्राह—**अधर्मेति** । पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं दुष्यति तत्राह—**स्त्रीष्विति** ॥ ४० ॥ वर्णसंकरस्य दोषपर्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

वधेन नङ्क्ष्याम इति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ननु 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति 'विजितं क्षत्रियस्य' इति च युद्धादनिवृत्तिर्हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धान्निवृत्तिमिच्छसीत्याशङ्क्याह—**कथमिति** । सा हि लोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते । यथा 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति स्पर्शनविधिना विरुद्धा सती 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् । नहि विधिमात्राद्यत्किंचित्कर्तव्यम् । श्येनादीनामधर्मरूपाणामप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः । तस्माद्यत्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयम् । यथोक्तम्—'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥' इति । श्येनादिवत्पापानुबन्धित्वात् युद्धं त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ प्रणश्यन्ति अनुष्ठातॄणां वृद्धानामभावात् । अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दीनां शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तम् । 'हेतुदर्शनाच्च' इति न्यायात् । तत्रहि लोभादिहेतुदर्शने वेदमूलत्वं न कल्प्यत इति स्थापितं यद्यप्येते न पश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥ ३७ ॥ ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति 'विजितं क्षत्रियस्य' इत्यादिभिः क्षत्रियस्य युद्धं धर्मो युद्धार्जितं च धर्म्यं धनमिति शास्त्रे निश्चयाद्भवतां च तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्तिरुचितैवेत्याशङ्क्याह—अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात् । अयमर्थः—श्रेयःसाधनताज्ञानं हि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयोऽननुबन्धि । अन्यथा श्येनादीनामपि धर्मत्वापत्तेः । तथाचोक्तम् 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥' इति, ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेऽपि श्येनादाविवास्मिन्युद्धेऽपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ॥ ३८ ॥ एवंच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वान्न तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह—सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलोचिता धर्माः कुलक्षये प्रणश्यन्ति कर्तुरभावात् । उत अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठातृपुरुषनाशेन धर्मे नष्टे । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अवशिष्टं बालादिरूपं कृत्स्नमपि कुलमधर्मोऽभिभवति स्वाधीन-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पश्यन्ति तथाप्यस्माभिः कथं न ज्ञेयमिति परेणान्वयः ॥ ३७ ॥ अस्मात्पापान्निवर्तितुं निवृत्त्यर्थं कुलक्षयकृतं दोषं प्रकर्षेण पश्यद्भिरस्माभिस्तद्दोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं, तस्मात्पापपरिज्ञानं विना तत्र प्रवृत्तिपरिहारासंभवात्तज्ज्ञानमेवोचितं पापान्निवर्तितुं नतु पापसाधके युद्धे प्रवर्तितुं तदज्ञानमिति भावः । सदैव निर्लिप्तस्य तवैव परमेश्वरस्य प्रलयादौ जनानामर्दनेन पापसंश्लेषो नत्वन्यस्येति सूचयन्संबोधयति—**हे जनार्दनेति** ॥ ३८ ॥ कोऽसौ कुलक्षयकृतो दोष इत्यपेक्षायामाह—**कुलक्षय इति** । कुलस्य हि क्षये कुलकर्तृका· कुलोचिता धर्मा· सनातनाश्चिरंतनास्तत्कर्तॄणामभावात्प्रकर्षेण नश्यन्ति । धर्मे नष्टे च यत्स्यात्तदाह—**धर्म इति** । धर्मे नष्टे तत्कर्तृकुलनाशाद्धर्मे नष्टे सति कुलक्षयकर्तुरवशिष्टं कृत्स्नं सर्वमपि कुलमधर्मोऽभिभवति । अधर्मभूयिष्ठं तस्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विवेकं चेतो येषां त एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् । निवृत्तावेव बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तमेव दोषं दर्शयति—**कुलक्षय इति** । सनातनाः परम्पराप्राप्ताः । उत अपि अवशिष्टं कुलमधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥ ३९ ॥ ततश्च अधर्माभिभवादिति ॥ ४० ॥ एवं सति—**संकर इति** । तेषां कुलघ्नानां पितरः पतन्ति । हि

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वसायितामादर्शयति—**संकर इति** । कुलक्षयकराणां दोषान्तरं समुच्चिनोति—**पतन्तीति** । कुलक्षयकृतां पितरो निरयगामिनः संभवन्तीत्यत्र हेतुमाह—**लुप्तेति** । पुत्रादीनां कर्तृणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च क्रिया येषां ते तथा । ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकपतनमेवावश्यकमापतेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ कुलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैर्वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे समुत्साद्यन्ते तेन कुलक्षयकारणाद्युद्धादुपरतिरेव श्रेयसीत्याह—**दोषैरिति** ॥ ४२ ॥ किंच जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनुष्याणामनधिकृतानां नरकपतनध्रौ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति ॥ ३९ ॥ दुष्टासु पुत्रार्थं वर्णान्तरमुपासीनासु ॥ ४० ॥ कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु तत्स्त्रियः पुनःपुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यायते, कथं वा धृतराष्ट्रादीनामसंकरजत्वमित्याशङ्क्याह—**पतन्तीति** । हिशब्दो वैदिकीं प्रसिद्धिं द्योतयति । सा हि 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति' इति श्रुतिः । अन्यस्माज्जातं शेषोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः । 'अन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्रः' इति यास्कवचनाच्च । 'ये यजामहे' इति शास्त्रात् ये वयं स्मस्ते वयं यजामह इत्यर्थकादृश्यमानस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादयं मम पितैवेति निश्चयस्य दुःसाध्यत्वात् । मन्त्रश्च 'योऽहमस्मि स सन्यजे' । ब्राह्मणेऽर्थवादश्च 'नचैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वा' इति । तस्माद्बीजपतेरेव पिण्डादिप्राप्तिर्नतु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिण्डोदकक्रियत्वादवश्यं पितॄणां पातो भवति । क्षेत्रजपुत्रस्मृतिस्तु इह लोके वंशस्थापनमात्रपरा नतु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदामुष्मिक उपकारोऽस्ति । उदाहृतश्रुतिविरोधात् । अयं च संकरोऽस्माभिः स्वयं कृतश्चेदवश्यमस्मान्बाधिष्यत एवेति भावः ॥ ४१ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तया व्याप्नोति । उतशब्दः कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ३९ ॥ अस्मदीयैः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयः कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते को दोषः स्यादित्येवं कुतर्कहताः कुलस्त्रियः प्रदुष्येयुरित्यर्थः[1] । अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसंबन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वम् 'आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः' इत्यादिस्मृतेः ॥ ४० ॥ कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः । न केवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः किंतु तत्पितॄणामपीत्याह—**पतन्तीति** । हिशब्दोऽप्यर्थे हेतौ वा । पुत्रादीनां कर्तॄणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च क्रिया येषां ते तथा कुलघ्नानां पितरः पतन्ति नरकायैवेत्यनुषङ्गः ॥ ४१ ॥ जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः, कुलधर्मा असाधारणाश्च एतैर्दोषैरुत्साद्यन्ते उत्सन्नाः क्रियन्ते । विनाश्यन्त इत्यर्थः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ततश्च किं स्यादत आह—**अधर्मेति** । अधर्मेणाभिभवादधर्मबाहुल्यात्कुलस्त्रियः प्रकर्षेण दुष्यन्ति दुष्टा व्यभिचारिण्यो भवन्ति । कुलक्षयकारिपतितपतिसंबन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वम् 'आ शुद्धेःसंप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः' इत्यादिस्मृतेरित्यपि केचित् । तासु च दुष्टासु यत्स्यात्तदाह—**स्त्रीष्विति** । स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरो जायते । सर्वानर्थमूलभूताधर्मसाधनाद्युद्धादसदपकर्षणमेव कर्तुमर्हसि नतु तत्र प्रवर्तनमिति सूचयन्नाह—**कृष्णेति** । हे वृष्णिकुलोद्भव, कुलमर्यादाभिज्ञस्त्वमेतत्कथं न जानासि, ज्ञात्वा च किमर्थमुपेक्षस इति ध्वनयन्संबोधयति—**वार्ष्णेयेति** ॥ ४० ॥ वर्णसंकरस्य दोषपर्यवसायितां दर्शयति—**संकर इति** । वर्णसंकरः कुलघ्नानां कुलहननकर्तॄणां कुलस्य चाधर्माभिभूतस्य नरकायैव नरकप्रदानायैव जायत इत्यनुषङ्गः । कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वय इति केचित् । न केवलं तेषामेव नरकायापितु तत्पितॄणामपीत्याह—**पतन्तीति** । एषां कुलघ्नानां कुलस्य च पितरः पतन्ति निरयगामिनो भवन्ति । हि यस्माल्लुप्ता पिण्डोदकयोः क्रिया येषां ते । तत्कर्तॄणां पुत्रपौत्रादीनामभावात् । ततश्च प्रेतत्वादिनिवृत्तिकारणाभावात्तेषां निरयपतनमेवावश्यमायातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ कुलघ्नानामेतैरुक्तैर्दोषैर्वर्णसंकरस्य कारकैर्हेतुभिः जातिप्रयुक्ता धर्माः कुलप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे शाश्वताश्चिरन्तनाः समुत्साद्यन्ते उत्सन्ना विनष्टाः क्रियन्ते

श्रीधरीव्याख्या ।

यस्माल्लुप्ताः पिण्डोदकक्रिया येषां ते ॥ ४१ ॥ उक्तं दोषमुपसंहरति—**दोषैरिति** द्वाभ्याम् । उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्माः वर्णधर्माः

---

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्यादनर्थकरमिदमेव हेयमित्याह—**उत्सन्नेति** । यथोक्तानां मनुष्याणां नरकपातस्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह—**इत्यनुशुश्रुमेति** ॥ ४३ ॥ राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेति परिभ्रष्टहृदयः सन्नाह—**अहो बतेति** ॥ ४४ ॥ यद्येवं युद्धे विमुखः सन्परपरिभवप्रतीकाररहितो वर्तेथास्तर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहरहितं शत्रुं शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा निगृह्णीयुरित्याशङ्क्याह—**यदीति** । प्राणत्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभृतामहिंसेति भावः ॥ ४५ ॥ यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं संजयो धृतराष्ट्रं राजानं प्रति प्रवेदितवांस्तमेव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एतदेव विवृणोति द्वाभ्याम्—**दोषैरिति** ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संख्ये संग्रामे ॥ ४६ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ ४२ ॥ ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरके एव केवलं निरन्तरं वासो भवति ध्रुवमित्यनुशुश्रुमेत्याचार्याणां मुखाद्वयं श्रुतवन्तो न स्वाभ्यूहेन कल्पयाम इति पूर्वोक्तस्यैव दृढीकरणम् ॥ ४३ ॥ बन्धुवधपर्यवसायी युद्धाध्यवसायोऽपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमिति वक्तुं तदध्यवसायेनात्मानं शोचन्नाह—यदीदृशी ते बुद्धिः कुतस्तर्हि युद्धाभिनिवेशेनागतोऽसीति न वक्तव्यम् । अविमृश्यकारितया मयौद्धत्यस्य कृतत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥ ननु तव वैराग्येऽपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वाद्बन्धुवधो भविष्यत्येव त्वया पुनः किं विधेयमित्यत आह—प्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभृतामहिंसा पापानि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ४२ ॥ ततो यद्भवति तदाह—**उत्सन्नेति** । उत्सन्ना विनष्टाः कुलधर्मा जातिधर्माश्च येषां तेषां मनुष्याणां नरके नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनुशुश्रुम शास्त्रादाचार्याच्च श्रुतवन्तः, कुलक्षयहेतुभूतयुद्धकर्तॄणामस्माकं नरकपतनध्रौव्यात्तस्मान्निवृत्तिरेव श्रेयसीति नरकात्त्राणार्थिभिर्जनैः प्रार्थ्यमानं त्वामहमपि तत्त्राणाय प्रार्थयामीति ध्वनयन्नाह—**हे जनार्दनेति** ॥ ४३ ॥ राज्यप्राप्तिसुखोपभोगलोभेन युद्धार्थमत्रागमनमपि शोचनीयमित्याह—**अहो इति** । अहो बतेत्यत्यन्तखेदे । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चिताः । यद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः युद्धोद्योगेनात्रागताः ॥ ४४ ॥ ननु स्वरक्षणाय व्यापारमकुर्वाणं शस्त्रपरिग्रहरहितं त्वां धार्तराष्ट्रा रणे निहन्युरितिचेत्तत्राह—**यदीति** । येत्तु[२] ननु तव वैराग्येऽपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वात्तत्कृतो बन्धुवधो भविष्यत्येव

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कुलधर्माश्च । चकारादाश्रमधर्मादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥ **उत्सन्नेति** । उत्सन्नाः कुलधर्मा येषामित्युत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् । अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् । 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यान्ति दारुणान् ॥' इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४३ ॥ बन्धुवधाध्यवसायेन संतप्यमान आह—**अहो इति** । स्वजनं हन्तुमुद्यता इति । यत एतन्महत्पातकं कर्तुमध्यवसायं कृतवन्तो वयम् । अहो बत कष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं संतप्तः सन्मृत्युमेवाशासान आह—**यदीति** । अकृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टं मां यदि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

धर्माणामुपेक्षकं करोति—स्वजनं हि कथमित्यादिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विशेषफलबुद्ध्या हन्तव्यादिविशेषबुद्ध्या च हननं महापातकमित्येतदेव संक्षिप्याभिधातुं परितापातिशयसूचनायात्मगतमेवार्जुनो वचनमाह—अहो बतेति । वयमिति

१ 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः. २ मधुसूदनः.

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रवेदनप्रकारं दर्शयति—**एवमिति** । प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवन्तं प्रति विज्ञापनं कृत्वा शोकमोहाभ्यां परिभूतमानसः सन्नर्जुनः संख्ये युद्धमध्ये शरेण सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्येऽहमिति ब्रुवन्मध्ये रथस्य संन्यासमेव श्रेयस्करं मत्वोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति परमहंसश्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ष्पतेः तस्माज्जीवनापेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरमत्यन्तं हितं भवेत् । 'प्रियतरम्' इति पाठेऽपि सएवार्थः । अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं बन्धुवधाध्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चित्तान्तररहितं वा । तथाच प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपर्युपविवेश । पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितः सन् शोकेन संविग्नं पीडितं मानसं यस्य स. ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यसूनुमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्वया पुनः किं कार्यमित्यत आह—यदीति तदुपेक्ष्यम् । मूले शङ्कानुगुणस्योत्तरस्याभावात् । क्षेमतरं हिततरं पापानिष्पत्तेः ॥ ४५ ॥ एतद्वृत्तान्तं संजयो धृतराष्ट्रं प्रत्यावेदितवानित्याह—**संजय इति** । एवमुक्त्वा उक्तेन प्रकारेण श्रीकृष्णं प्रति विज्ञापनं कृत्वा पूर्वं शूराणामवलोकनायोत्थितोऽर्जुन परया कृपयाविष्ट. । शोकग्रहणं मोहस्याप्युपलक्षणार्थम् । शोकमोहाभ्यां सम्यगुद्विग्नं मनो यस्य स एतादृशः सन् संख्ये संग्रामभूमिमध्ये शरेण सहितं चापं कार्मुकं विसृज्य त्यक्त्वा रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविष्टवानित्यर्थ ॥ ४६ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हनिष्यन्ति तर्हि तद्धननं मम क्षेमतरमत्यन्तं हितं भवेत् । पापानिष्पत्तेः ॥ ४५ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**एवमिति** । संख्ये संग्रामे । रथोपस्थे रथस्योपरि । उपाविशदुपविवेश शोकेन संविग्नं प्रकम्पितं मानसं चित्तं यस्य सः ॥ ४६ ॥ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कौरवपाण्डवभेदभिन्नाः सर्वएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवं सर्वेष्वविवेकिषु मम विवेकिनः किमुचितं तावद्युद्धान्निवर्तनम् । एतत्सूचितमित्याह—यदि मामिति । तदत्र संग्रहश्लोकः—'विद्याविद्योभयाघातसंघट्टविवशीकृतः । युक्त्या द्वयमपि त्यक्त्वा निर्विवेको भवेन्मुनिः ॥' ४५ ॥ ४६ ॥ इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तपादविरचिते गीतार्थसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥